

А. К. АЛИМБЕКОВ

ТУРК АДАБИЁТИ ТАРИХИ
(ўрта асрлар)

ТОШКЕНТ -

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ТУРК АДАБИЁТИ ТАРИХИ
(ўрта асрлар)

ўқув қўлланма

ТОШКЕНТ - 2016

“Турк адабиёти тарихи” (ўрта асрлар) ўқув қўлланмасида турк мумтоз адабиёти тарихида ўзига хос ўрни бўлган ижодкорлар ҳақида фикр юритилади. ўрта асрлар турк адабиёти мавзусида илк маротаба дарслик-қўлланма яратилаётгани учун, муаллиф қисқача турк халқ адабиёти ҳақида ҳам маълумот беради.

Бир китобда бутун турк мумтоз адабиёти намояндаларини қамраб олиш имконияти йўқлиги туфайли, автор XIII-XVIII асрларга алоҳида умумий характеристика бериб, асосан ҳар бир асрда яшаган машҳур шоирлар ижоди хусусида фикр юритади.

Китобни ёзишда турк адабий манбалари ва турк адабиётшунослари Ф.Кўпрулу, А.қабқли, А.Танлилар, С.Қорашли ўғлининг, рус шарқшунослари акад. В.Гордлевский, А.В.Гарбузова, И.В.Боролина ва бошқа олимларнинг илмий тадқиқотларидан фойдаланилган. қўлланмада сўз юритилган шоирлар ижодидан намуналарнинг айримлари Миртемир таржимасида (А.В.Гарбузова “Турк адабиёти классиклари” китобидан олинган), янги қўшилганлари А.Тиловов таржимасида берилди.

ТУРК АДАБИЁТИ ТАРИХИ

КИРИШ

Тарихи минг йиллар билан ўлчанадиган Шарқ адабиёти ўзининг бой адабий мероси билан жаҳон адабиёти тарихида алоҳида ўрин тутди. Шарқ бадиий оламида турк адабиётининг ўзига хос ўрни бор. Минг йиллардан бери ўзининг ёзув тарихига эга Шарқда турк адабиёти нисбатан ёшдир. Турк адабиёти тарихи ҳозирги туркларнинг авлодлари бўлмиш туркий ўғиз қабилаларининг Кичик Осиё ерларига (XI-XIII асрларда босиб киришидан бошланади.

Тарихий манбалардан маълумки, ўғиз қабилалари VI-VIII асрларда Марказий Осиёда яшаганлар ва мунтазам бошқа туркий қабилалар билан аралашиб процессида бўлган. VIII асрда ўрта Осиёда, Сирдарё бўйларига кўчиб келган ўғиз қабилалари ислом динини қабул қилгач XI асрда салжуқийлар сулоласи бошчилигида Кичик Осиё ерларига бостириб кирадилар. Бу пайтда Кичик Осиёда Византия ҳукмронлик қиларди. Умуман туркий қабилалар VIII-X асрлардаёқ Кичик Осиё ерларида пайдо бўлиб, қарлуқлар, қипчоқлар Византия империясига қарши доимий уруш олиб борганлар. қабилалардан бир қисми босиб олган ерларда жойлашар ва маҳаллий аҳолига қўшилиб кетарди ҳам. XI асрда Салжуқийлар сулоласи бошчилигидаги ўғизларнинг Кичик Осиё территориясига бостириб кириши ниҳоятда кучайди. Шундай қилиб пойтахти Константинополь бўлган Кичик Осиёдаги Византия империяси ўрнида иккита туркий давлат, Донишмандийлар давлати (1067-1180) пойтахти Сива шаҳри, пойтахти Коня бўлган Салжуқийлар давлати (1077-1307), пайдо бўлди. Кичик Осиёнинг шарқи-жанубида ва марказий қисмида жойлашган бу икки давлат XV асрнинг ўрталарида Византия империясининг тамоман емирилишида муҳим роль ўйнади.

Турк ёзма адабиёти манбаи халқ оғзида ижодидирким, унинг илдизи ўғузлар Кичик Осиёга келгунча кўчманчи бўлиб яшаган ерларга

бориб тақалади. Турк адабиёти бошқа туркий халқлар маданияти билан ўзаро чамбарчас алоқада пайдо бўлди ва шаклланди. Туркий қабилалар илгаридан бир-бири билан узвий алоқада бўлганлар ва умумтуркий бўлган маданий ёдгорликларни қадимги турк ёзма ёдгорликларини яратганлар. қадимги турк ёзма ёдгорликлари - ўрхун-Енисей (VI-VIII асрлар) ёдномалари бунга мисолдир. Туркий қабилалар ўртасида ўзаро адабий алоқалар бўлган. Айрим образлар, сюжетлар деярли барча туркий халқлар оғзаки ижодида учрайди. Кейинчалик ҳар бир халқ адабиёти маълум ижтимоий-тарихий шароитда ўзига хос ривожланиш йўлидан борди. Мана шу ўзига хосликни, ҳар бир адабиётнинг таракқиёт тенденцияларини чуқур ўрганиш адабиётшуносликнинг вазифаларидандир. Адабий меросга бўлган муносабатга қараб турк адабиётшуносларини икки гуруҳга бўлиш мумкин.

Биринчилари, турк адабиёти бой адабий меросга эгаллигини таъкидлаб, ҳозирги замон турк адабиёти ўтмиш адабий традицияларига суянган ҳолда ривожланаётганилигини айтсалар, иккинчи гуруҳ вакиллари ўтмиш турк адабиёти тақлид адабиётдир, асосан форс ва араб адабиётига тақлиддан бошқа нарса эмас, бу адабиёт давр ҳақида тўлиқ маълумот беролмайди дейишади ва ҳозирги адабиётдаги қусурларни ҳам адабий мероснинг заиф томонларини ўзлаштиришдан деб биладилар.

Жаҳон адабиёти тарихида адабий меросга нотўғри муносабатда бўлиш жузъий ҳол эмас. Бир вақтлар эронликлар, араблар, ҳиндлар ҳам ўз адабий меросга шундай муносабатда бўлганидек.

ҳозирги вақтда адабий мерос ҳар томонлама жиддий ўрганилмоқда.

Турк адабиётшунослари адабиёт тарихини уч даврга бўладилар:

1. Туркларнинг ислом динини қабул қилгунигача бўлган давр. X асргача бўлган бу давр адабий мероси барча туркий халқларга тегишли деб қараш керак.

2. Ислом дини қабул қилингандан сўнгги давр.

1. Янги давр, яъни ғарб адабиёти намуналари таъсири сезила бошлагандан кейинги давр.

Булар ўз навбатида яна замона руҳидан келиб чиқиб бир қанча ном билан кичикроқ даврларга ажратилади.

Исломиятдан аввалги адабиётни иккига ажратиш мумкин:

1. Сўзли адабиёт
2. Ёзма адабиёт

Ислом дини қабул қилингандан сўнгги турк адабиётни уч гуруҳга жамланган:

1. ўтмиш даври адабиёти
2. Халқ адабиёти
3. Классик турк адабиёти

Янги, ғарб адабиёти ва санъати таъсири сезила бошлаган сўнгги учинчи даври, яратилган асарлар руҳидан, умуман замон талабидан келиб чиқиб олтига бўлиш мумкин:

1. Танзимот даври турк адабиёти
2. Сарвати - фунун адабиёти
3. Фежри - Ати адабиёти
4. Миллий адабиёт оқими
5. Миллий мужодала даври адабиёти
6. Жумхурият даври турк адабиёти

Адабиётни даврлаштиришни нисбий тушуниш керак, чунки икки давр ўртасига “хитой девори” қўйиб бўлмайди, албатта. Турк адабиётшунослари турк халқ адабиётини мазмун моҳиятдан келиб чиқиб қуйидагига таснифлайдилар.

	Аноним турк халқ адабиёти
Турк халқ адабиёти	диний-гасаввуфий турк адабиёти
	Ошиқ тарзи турк адабиёти

Аноним турк халқ адабиётининг назмий шакллари:

1. Турку

2. Мани
3. Айит (йўқлов)
4. Текерлема
5. Билмеже (топишмоқ)
6. Нинни (алла)

Насрий шакллар:

1. Масал (эртақ)
2. Достон
3. Афсона
4. Фикра (латифа)
5. Халқ ҳикояси
6. Онасўзи (мақоллар)
7. Анъанавий халқ томоша ўйинлари

Диний-тасаввуфий турк адабиёти назмий шакллари:

1. Илоҳий
2. Нафас
3. Нутқ
4. Шатхийе
5. Даврийе
6. Муножаат
7. Таъҳид
8. Наат
9. Мавлид

Насрий шакллари:

1. Футувватнома
2. Ғазовотнома
3. Маноқибнома
4. Батталнома

Ошиқ тарзи турк адабиёти

1. Кошма

2. Варшаги
3. Самойй
4. Достон
5. Гўзаллама
6. Кочаклама
7. Ташлама

Турк адабиётининг ривожланишида форс, араб адабиётларининг таъсири, катта бўлган. Шоирлар форс тилида ҳамда турк тилида ижод қилганлар. Туркияга форс сарой адабиёти билан бирга халқ оғзаки ижоди ҳам кириб келган. “Тазкира” тузиш ҳам туркларга эрон адабиётидан ўтган. Турк адабиётини ўтганиш, ўрта асрлардан бошланади дейиш мумкин.

Танқидий қарашлар ҳам бўлган бунингдек антологиялар турк адабиёти ҳақида Европада китоблар пайдо бўлишида асос бўлди. XVIII асрнинг 70 йилларида Венецияда эълон қилинган турк адабиёти тарихига оид китоб ва “Туркиядаги ҳар хил фанлар аҳволи” деб номланган аббат Тодерининг иши XIX аср бошларида эълон қилинган Австралиялик шарқшунос Хаммер Пруштгал тўрт томлик “История осмонского изяшной словесности” (Усмонли сўз саънати тарихи) китоблари шулар жумласидандир.

ҳозирги кунда жаҳон шарқшунослари томонидан турк адабиёти тарихи изчил ўрганилмоқда.

УЧ ЙЎЛОВЧИ ҲАҚИДА РИВОЯТ

Боришарди турк, араб, форсу юнон,
Шунда бир кимса - анису меҳрибон -
Хайр, деб бир танга савғо айлади,
Йўқки савғо, балки ғавғо айлади.
Форс деди: “Бозор тушайлик шул замон,

Ақчага ангур¹ олайлик, дўсти жон!”
“қўй бу гапни, - деб уни кесди араб, -
Эйнаб² олсак ақчага, бўлгай ажаб!”
Турк деди: “Беҳуда бу гаплар бари,
Мевалар ичра узумдир сарвари!”
Шунда юнон ҳам арога солди сўз:
“ҳай, харид этмоққа стафилъ³ дуруст!”
Бас, улар битта қарорга келдилар
Лек тушунмай, баҳсу ғавғо қилдилар.
Барчада хоҳиш узум эрди фақат,
Барчаси бирдек, узум дерди фақат.
Лек арога шум жаҳолат тушди, бас,
Тиш, қовурға лат еди, топди шикаст.
/офилу ғафлат сўзидин можаро,
Бизники - бирлик била сулҳу салоҳ...

/АЗАЛ

Юзингдан дастайи гул қилса бўлгай,
Сочингдан шохи сунбул қилса бўлгай.
Этилган қоматимни мисли кўприк,
Кўзим дарёси мақбул қилса бўлгай.
қизил атлас каби қонлиғ ёшимдан,
Муҳаббат отига жул қилса бўлгай.
ўшал сочингни ҳар бир толасини,
Асотир бўйнига гул қилса бўлгай.
Сен ул дарёю мен бир томчи сувман,
Валекин жузвни кулл қилса бўлгай.

¹ Ангур - узум маъносини англатади.

² Эйнаб - узум маъносини англатади.

³ Стафилъ - узум маъносини англатади.

Дилим юз порадур хар бир бўлакдан,
Фиғон этувчи булбул қилса бўлғай.
Сен ул қанд қофию мен ломи таяхман,
Ва қофу ломдин қул қилса бўлғай.
Менга ҳам ширадир сенинг хаёлинг,
Бу шириндин роса мул қилса бўлғай.
Узоқдир йўлу жонимдир пиёда,
Вале дилни чу дулдул кимса бўлғай.
Хомуш қил, улки бир сўз демасингдан
Бу олам ичра ғулғул қилса бўлғай

Олим Бўри таржимаси

РУБОИЙЛАР.

Ёмонлик этиб, яхшилик истар эса ким,
Билгилки, ўшал кимсани иймон ярим
Беш қўлдек аён-ку арпа эккан кишига
Бермаслиги буғдойни худованди карим!

Мен хастаю зору нотавон ёр ғамидан,
Кўздан ёш эмас, оқади қон ёр ғамидан.
Бўғзимга етар бўлсада жон, ёр ғамидан,
Ё Раббим, айирма ҳеч қачон ёр ғамидан.

Эргаш Очил таржимаси

Т У Р К У

Туркулар махсус бир оҳанг, мусиқа боғланиш ила айтилган халқ кўшиқларидир. қадимда бутун халқ кўшиқларини ҳам турку деб аташган.

Туркуларнинг асосий мавзуси атроф муҳит, табиат, ёки бирор воқеа таъсирида пайдо бўлган туйғуларни тилга кўчиришдир. Шу жihatдан мавзу ранг-баранг. Асосий фикр бир мисрада бўлиб, бошқа мисралар шу фикрни тўлдирадilar. Аноним халқ адабиётининг назмий шакли. Турку кўпинча 11 ҳижоли бўлиб,

_____ а

_____ а

_____ а

_____ х

_____ х

_____ в

_____ в

_____ в

_____ х

_____ х

_____ с

_____ с

_____ с

_____ х

_____ х

тарзида қофияланади. Анадолу туркулари халқ ичида машхур. Туркулар турли мавзуда - севги, табиат, гўзаллик, айрилиқ ўлим ва ҳаказо мавзуларда бўлиши мумкин. Туркуларда ҳар банддан сўнг боғловчи мисралар бўлади. Бу мисралар кавуштан деб аталади. Шарқийларда нақорат каби Туркулар миллатнинг тарихи, урф-одатлари, анъаналарини,

Ўзига хосликлигини кўрсатувчи миллий назм шаклидир. Туркиянинг вилоятларида туркулар басталангани нақорат мисраларига кўра бўзлак, кошма, хўйрат чуқурова, номлари билан ҳам аталади. Туркларни муайян бир қондаси йўқ. Баъзи мисралар сарбаст бўлиб, нақорат банд ўртасида келиши ҳам мумкин.

Т У Р К У

Ики турнам гелир, оқли қорали,
Бирин шохин урмиш, бири ярали,
У йавруйа сўрун, асли нерели?

қатор, қатор ўлмуш гелир турналар,
Айрим, айрим не хўш гелир турналар.

Кетма турнам кетма хабар сўрайин,
қанотинг тагига нома солайин
Нозли жононима хабар берайин.

қатор, қатор ўлмиш гелир турналар
Айрим, айрим не хўш гелир турналар.

Ижтимоий ҳаётдаги ўзгаришлар туркуларда акс этиши мумкин, яъни турналарда сўз қўлланиши, мавзу замонавийлашади.

Масалан:

Поезд келир хўш гелир
Хоналари бўш гелир

М А Н И

Мани турк мисралик мустақил шеърлардир. Мани арабча маъно сўзидан бўлиб, аноним халқ адабиёти назм намунаси. Озарийларда баёти, қирғизларда ўлан, ўзбекларда халқ қўшиқлари каби. Манилар тўрт мисралик, 7 хижо ўлчовида айтилиб, кўпинча

_____ а
_____ а
_____ х
_____ а

шаклида қофияланади. Ёзма адабиётда рубоий, туюқ (XIV-XV) шоирлари мажи асосида пайдо бўлган. Мустақил шеър бўлган маниларда асосий мазмун сўнгги икки мисрада бўлади. Манилар ҳар хил мавзуда бўлиши мумкин. Соф ҳазил учун тузилган, кулгили манилар ҳам бор. Кўпроқ аёллар тилидан айтиладиган манилар ният, фол, севги, мактуб, тўй фалсафий ва бошқа мавзуларда бўлиши мумкин.

Манилар шаклан тўрт хил бўлади:

1. Дуз мани;
2. Жинасли (сўз ўйинли) мани;
3. Косик мани;
4. Йедекли мани;

1. Дув мани юқоридаги фикрларни ўзида жамлаган.

Тоғлар туман бўлди кел
Кўнглим гумон бўлди кел
Ойларга ваъда бердим
Йилим тамом бўлди кел

2. Жинасли (сўз ўйинли) маниларда қофия шаклан бир хил, мазмунан ҳар хил сўзлардан (омоним) бўлади.

О баним оч кўзларим
Ёра мухтож кўзлари
Кечди гўзал карвони
Ўтирдим бож кўзларим

О менинг бахти ёрим
Кўнглингда тахти ёрим
Юзингда кўз изи бор
Сенга ким боқти ёрим.

3. Косик (аёқли) манининг илк мисраси 7 ҳижодан оз, қофиялари жинозли, мисралар сони 4 тадан 19 тагача бўлган манилар

Баа бана
Бахга сана, баа бана
Дейме зинжир кяр этмез
Зулфинг тели баа бана

4. Йедекли (кўшимчали) маниларда мазмунни кучайтириш учун банд сўнгида яна икки имсра қўшилади.

Дардим вар беллар каби
Сўйлемем еллар каби
қалбими хузуни вар
Йиқилмиш эллар каби
Кўзларимдан ёш оқар
Бўшаган селлар каби

Шоирлар ҳам мани шаклида шеърлар ёзганлар. Орхан Сейфи. Бейнинг қуйидаги мисралари бунга далилдир:

Не ҳиндда, не Чиндаймиш
Ажаб нердаймиш, неймиш
Излаганим маҳалда
Кўнглимни ичиндаймиш.

К ў Ш М А

Халқ адабиёти назм шакилларида асосан 11 ҳижоли, бандлари тўрт мисрали, энг оз уч, энг кўп 6 гоҳида ундан ортиқ тўртлик бўлади. Кўшмалар мазмунига қараб турлича номланиши мумкин. Табиат ва инсон гўзаллигидан бахс этганлари гўзалleme йигитлик мардлик, уруш мавзу бўлса кўчаклама ўлим ҳақидаги айит бир кимса ёки гуруҳнинг ёмон томонларини кўрсатгани ташлама. Кўп учрайдиган қофия шакиллари.

_____ а	_____ а	_____ х
_____ а	_____ б	_____ б
_____ б	_____ а	_____ х
_____ а	_____ б	_____ б

Кўшмалар оҳанг услубига кўра, Ажам, Анкара, булбул, Керем, Сиврихисар кўшмалар номлари билан аталиши мумкин. Тузилишига кўра кўшмалар дуз йедекли мусаммат аякли занжирбанд аякли зинжирleme кўшмалар каби турларга бўлинади.

Мусаммат кўшмада илк бандидаги биринчи ва иккинчи байтларида беш ҳижоли зиёда боғловчи сўз бўлади.

Эй баним жононим, жон ичра жоним

Шўх навжувоним ўлма бевафо

Раҳмайла бана

Мен сана қурбан кел кес гарданам

Тўк ерларга қоним фақат бўл ошина

Бўлма бевафо

Кўшма сўзи “кўшоқ” феълидан. Проф. **Фуад Купрули** кўшмани “сўзга куй боғламоқ ва мосламоқ” дейди.

К ў Ш М А

Гўзал кўзларини севдигим дилбар
Кел бизим элларни кез, карам айла
Гўла қўлларинг вар, кезар қаламла
Ол мени дафтара ёз, карам айла

Йироктир йўлларим, адашдим келдим
Тотлидир тилларинг, айландим келдим
Вафолим бўйнуна, энди мен ўлдим
Мозор кўксинга қаз, карам айла

И Л О ҳ И Й

Диний мавзуларидаги ошиқ адабиёти шеърӣй шаклидир. Теккеларда оллоҳ ишқида куйлаган манзумалардир. Илоҳӣй - оллоҳга оид демак. Илоҳӣйларда асосан тангри севгиси ва диний манзулар акс эттирилган. Халқ адабиётидаги илоҳӣй, девон адабиётидаги “тавхид” ва “муножатларга” ўхшаш. Илоҳӣй диний тасаввуфӣй мавзуда бўлгани билан, бирор тариқатнинг ўзига хослиги, афзаллигини тарғиб этмайди.

Тариқатлар ўзига хослигини кўрсатган илоҳӣйлар Бектошӣйликда - нафас, яссасӣйликда - ҳикмат, мавлавӣйлар - айин, гулшеҳрилар - тапуу, халватилар-дурак бошқа тариқатдагилар жумхур дейилган.

Илоҳӣйлар 7,8,11,14,16 ҳижоли вазнларда ёзилган. 7-8 ҳижоликлари тўртлик, 11,14,16 ҳижоликлари байт шаклида ёзилган. Байт шаклида ёзилганлари ғазал каби қофияланган. Аруз вазнида ёзилган илоҳӣйлар ҳам бор. Илоҳӣйлар мавлуд ва бошқа диний байрам кунлари кўпчилик бўлиб теккеларда (бир тариқат йўлидаги дарвешларнинг йигиладиган жойи) ҳам айтилади.

Илоҳийнинг энг яхши намуналарининг Юнус Эмре ижодида кўриш
мумкин.

МАНГА САН КЕРАКСАН

Ишқинг олди мандан мани,
Манга сан кераксан, сан!
Жисмим ёнур кеча-кундуз,
Манга сан кераксан, сан!

На борлиққа севинарман,
На йўқликқа қувонарман,
Ишқинг ила овунарман,
Манга сан кераксан, сан!

Ишқинг ошиқни ўлдирур,
Ишқ денгизида қолдирур,
Тажалло ила тўлдирур,
Манга сан кераксан, сан!

қайғуларинг улуғ пешам,
Мажнун бўлиб тоғлар ошам,
Сенсан умрлик андишам,
Манга сан кераксае, сан!

Сўфилара суҳбат керак,
Оқиллара охрат керак,
Мажнунлара Лайли керак,
Манга сан кераксан, сан!

Агар мани ўлдирсалар,
Кулим кўкка совурсалар,
Тупроғим сани чақирар,
Манга сан кераксан, сан!

Мискин Юнус маним отим,
Куну кундан ортар ўтим,
Икки жаҳонда муродим,
Манга сан кераксан, сан!

Х. Даврон таржимаси.

САМОИЙ

ўзаги араб, камимасидан бўлган бу сўз эшитмоқ, ўрганмоқ маъноларини англатади. Халқ адабиётида, айрим шоирлар ижодида кўп учрайдиган бун назм шакли, арузнинг “мафоилун, мафоилун, мафоилун, мафоилун” вазнида, ҳижода эса 4 қ 4 қ 8 ли вазнда бўлиб, ўзига хос оҳанг билан куйланади. Табиат, гўзаллик, севги ва айрилиқ мавзуларида кўпроқ яратилган самоийлар қофия ва мисра тузилишига кўра кўшмага ўхшаб кетади. (Айримлар самоийни кўшманинг бир тури ҳам дейишадилар). 3-5 бандли, гоҳида ортиқроқ ҳам бўлган самоий ўзига хос ҳаволи, ҳафиф мисикий бўлган. XVIII асрдан халқ шоирлари ўртасида кенг тарқалиб, самоий ўқишлар авж олган.

Каржаоглан.

САМОИЙ.

Инжаликдан бир қор ёғар,
Тозар Алиф¹, Алиф дея.

¹ +из исми.

Далли кўнгил телба ўлмиш,
Кезар Алиф, Алиф дея.

Алифин чагвони нақшли
қуни боласидек боқишли
Яйлов чечаги уфирушли
Уфирар Алиф, Алиф дея

Алиф қошларини чотар
/амзаси сийнама ботар,
Оқ кўллари қалам тутар,
Ёзар Алиф, Алиф дея.

Уйларинг олди чордоқ
Алифин кўлида қадақ
Гўё яшил бошли ўрдақ
Сузар Алиф, Алиф дея.

Ш А Р қ И

Шарқийлар турк шеъриятида XVIII асрдан яратила бошлаган назм шаклларида. Асосан, шарқийларга куй басталанган. Куйи билан иккидан беш тўртликкача бўлган. Турк адабиётига шарқийни олиб кирган, Нодим ижодида 3 бандлик шарқийлар кўп. Ишқ ва гўзаллик мавзулари қаламга олинган шарқилар, халқ шеъриятидаги турку ва кўшма ҳамда девон адабиётидаги мураккаб шаклларининг ўзига хосликларини жамлаган дейиш мумкин. Шарқийлар кўпроқ аруз вазнининг фоилотун, фоилотун. фоилотун, фоилотун ўлчовида, шунингдек хижо вазнида ҳам ёзилган.

_____ а

_____ а

_____ а

_____ а

_____ В

_____ В

_____ В

_____ а

_____ с

_____ с

_____ с

_____ а

шаклида, гоҳида

_____ а

_____ В

_____ а

_____ В

_____ с

_____ с

_____ с

_____ В

шаклида қофияланиб, такрор келган мисрага нақорат дейилган. Лола даври шоири Нодим, Эндерунлу Восифлар турк адабиётида гўзал шарқилар ёзган шоир сифатида машҳурлар.

Нодим шарқиларидан:

Яна базми чаманга лола фурузан келди,

Муждалар гулшанга ким вақти чароғон келди
Булбул ашуфтеленип базми ғазалхон келди
Муждалар гулшанга ким вақти чароғон келди.

Сайролуп рақси яна дилбари мумтозларин
Яна эфлоке чикар нолалари созларин
Жона оташ берадур шулеш овозларин
Муждалар гулшанга ким вақти чароғон келди.

ЭРТАКЛАР ҲАҚИДА

Эртақлар турк халқ оғзаки ижодида ўзига хос муҳим ўрин эгаллаган, фольклорнинг бой жанрларидандир. Турк тилида эртақ-масал дейилиб, “қомуси Усмония”да ёзилишича одоб ва нисихатни англаган арабча сўздир.

Туркий тиллар билимдони Махмуд қошғарийнинг “Девону луғотот турк” китобида эртақ сўзи этук шаклида берилиб, бирор воқеани ҳикоя қилишни билдиради. XIX асрнинг 80-йилларидан турк эртақлари ёзиб олина бошлаган. Танзимот давридаги (1839-1896) адабий муҳит бунга омил бўлган. Бу ишни бошлаганлардан бири можаристонлик шарқшунос И. Куношдир. XX аср бошларида Г. Якоб, Ф. Гизе, Д. Немет, В. А. Гордлевский каби Европалик шарқшунослар турк эртақларини ёзиб олдилар ва шу илмий соҳада тадқиқотлар олиб бордилар. Турк эртақлари хусусида самарали иш олиб борган фольклоршунослар ичида Партав Ноили Баратовни таъкидлаш керак. П. П. Баратов асримизнинг 20-60 йилларида 3800 ортиқ эртақларни ёзиб олди ва Вольфрам Эберхард билан ҳамкорликда турк эртақлари каталогини тузди. П. П. Баратов 1953 йили “Замон замон ичида” эртақлар тўпламини Истанбулда, 1969 “Оз кетдик кўп кетдик” китобини Анқарада нашр эттирди. 1955 йили Француз, 1968

йили олмон китобхонларини турк эртаклари тўпламлари билан таништирди.

Мазмунан ранг-баранг турк эртакларини 4 гуруҳга ажратиш мумкин:

1. ҳайвонлар ҳақидаги эртаклари
2. Сеҳрли эртақлар
3. Маиший эртақлар
4. Калўғлон туркум эртаклари

ҳайвонлар ҳақидаги турк эртаклари хронологик жиҳатдан қадимийроқ ва ўзига хос хусусиятларга эга. “Айиқ билан тулки”, “Тулки билан илон”, “Кампир билан тулки” ва бошқа кўпгина ҳайвонлар тўғрисидаги эртақларди ҳар бир ҳайвон маълум бир рамзийликка эга бўлиб специфик мазмун ташийди. Кўпгина жаҳон халқлари эртақларида тулки айёрлик рамзи бўлиб, деярли салбий образ сифатида талқин қилинади. “Тулки билан илон” эртагида буни ўзгача вариантини кўрамиз. Тулки илон билан дўстлашиб, бир куни йўлга чиқибдилар. Йўлда улар бир сойга дуч келишиб, тулки сувдан ўтиб кетаётганида, сойдан ўтолмайдиган илон тулкидан уни ҳам олиб ўтиб қўйишни илтимос қилибди. Тулки дўстлик қилиб, илонга бўйнига ўралишини айтади. Сувни ўртасига борганда илон тулкини бўға бошлайди. Тулки бўйнимни бўшат деган илтимосига ҳам қулоқ солмайди. Шунда тулки илонга бироз бўйнингни узат, томоғинг тагидаги қирмизи холингдан бир ўпай деб илтимос қилади ва илонни томоғидан тишлаб ўлдиради. Дўстликка хиёнат, қаллаблик бўлмаганида илон тирик қолишини айтиб, йўлига кетибди. Бу эртақда тулки айёрлик қилиб бошқаларни алдовга эмас, ақли фаросати билан ўлимдан қутилиб қолган, жабрланувчи сифатида тасвирланган.

Сеҳрли эртақларда ҳам ҳайвонлар қатнашади, аммо бу эртақларда ҳайвонлар кўпинча бош қаҳрамонга ёрдамчи ёки бош қаҳрамоннинг ўзи маълум вақт сеҳр-жоду билан бирор ҳайвон шаклига кириш мумкин. “Бенли Баҳри”, “қора мушук” эртақларидаги каби. “Бенли Баҳри” эртагида шаҳзода қора мушук кўринишида пайдо бўлади ва эртақ сўнгида

эртакнинг асосий қаҳрамонларидан, гўзал қизга уйланади. Турк сеҳрли эртакларида ҳам кўпинча ижобий қаҳрамонлар сифатида шоҳеинг кенжа ўғли ёки қизи, камбағал чол, кампирнинг ёлғиз ўғли ақл фаросати билан шоҳлик даражасига етган чўпон, боғбон, ўтинчи фарзандлари тасвирланади. Туркияда эртаklar маддохлар томонидан, кўпинча эса аёл эртаklar томонидан айtilган. Шунинг учун турк эртакларида аёллар сиймосига, уларнинг тасвирига алоҳида эътибор берилади. “Дев бобо”, “қуёш қизи”, “Олтин арава”, “Пари қиз” эртакларида асосий воқеалар марказида аёллар туради. Сеҳрли эртаklarда воқеалар умумий қоидалар асосида ривожланади. Воқеанинг бошланиши, бош қаҳрамонлар ўз касурликлари, ақли-фаросати, уддабуронлиги билан гоҳида парилар, қушлар, ҳайвонлар, сеҳргарлар ёрдамида турли тўсиқларни енгиб ўтиб мурод мақсадлари етадилар. Яъни эртак, бошлама, асосий мазмун ва эртак сўнгидан иборат. Бошлама турк тилида текарлама дейилиб, бунда эртакчи тингловчини ўзи айтмоқчи бўлаётган воқеалар оламига олиб киришга ҳаракат қилади. Такериама сўз ўйинидан иборат, бунда бир-бирига мазмунан алоқадор бўлмаган сўзлар бир маълум тарзда қофияланиб келади ва гўзал бир шакл ясайди.

Масалан: “Бир бор экан, бир йўқ экан. Замон замон ичида, игна самон ичида. Туя даллол экан чивин саргарош экан, хўроз имом экан, онам қошиқда отам бешиқда экан. Мен отамни бешигини тинғир минғир тебратар экан. Отам тушди бешиқдан, чиқиб кетди эшиқдар, Онам қисқични олди, отам куракни олди, менга эшик орқасидаги бурчак қолди... Онам яхши. Отам яхши, қўлларидан қутилсанг ундан яхши ёки эртаги шундай текерлеме билан бошланади. “Бир бормиш, бир йўқмиш... Аввал замон ичида, игна самон ичинда... Туялар даллолмиш эски ҳаммом ичинда... ҳаммомчининг тоси йўқ гулаҳчининг болтаси йўқ, қўлтиғида бўғчаси йўқ... хандадир ҳанда бир қўтос ва етмиш икки тентак банда... Едик, ичдик, тишимиз от кўрмади, баракат берсин отбоқарга, бизга бир от берди тўриқдир дея, от бизга бир тепки берди нари тур дея...

Эртақдир бунинг от, сўзласанг чиқар тоти, кимки тингламаса, келсин чўлоқ тарбияга...”

Турк эртақларининг манбалари ҳақида турлича назариялар бўлиб, бу қарашларни асосан уч гуруҳна жамлаб, уч илмий мактаб деб қараш мумкин.

1. Мифологик мактаб. Бу назарияга кўра эртақлар қадимги афсоналарнинг парчалар ҳолда қолган ва бизгача етиб келган бўлақларидир.
2. Антропологик мактаб. Бу мактаб вакиллари айна бир эртақларни ривожланмаган халқлар орасида ҳам борлигини айтади. Бирор мифни эртақ ҳолига келишини чегарасини кескин кўрсатмайди.
3. Адабий мактаб назариясига кўра халқ эртақларининг келиб чиқиши ҳиндистондан излайди. Халқ эртақларини бугунги кунда унутилган бир қисми қадимий оҳанглари сўнгги излари ва аломатлари сифатида кўради.

Эртақлар қайси вақтда яратилганига қараб, озми кўпми замон руҳини ўзида акс эттирган. Муҳими бош мезон адолат бўлган. Яхшилик, эгулик ҳамиша ёвузлик устидан ғалаба қозонган. Эртақлар синфийликдан ҳали. Бир камбағал ниҳоятда бой бўлиб кетиши, ёки аксинча подшо бир бечора бўлиб қолиши мумкин. Эртақларда бош қаҳрамон учун бажара олмайдиған иш йўқ. қаҳрамонлар ўз идроки ва мажозий образлар ёрдамида албатта мақсадига етадилар. Турк эртақларидаги асосий типлар жаҳон халқларида кўп учрайдиған қаҳрамонлардир. Сеҳрли эртақларда асосан дев, жодугар кампир, занги кул, яъни қора араб, парилар, аждорхо, аёл дев, дарвиш, подшолар, Калўғлон, типлари бўлса, ашёлардан: учар гилам, ур тўқмоқ, сеҳрли кўза, кийган одам кўзга кўринмайдиған қалпоқ кабилардир. Шунингдек уч, етти, қирқ сонлари билан боғлиқ анъаналар ҳам бор.

Турк халқлар эртақлари тугалланмаси ҳам ўзига хос. Эртақ мазмунидан келиб чиқиб яқун тўй-томоша тасвири, оталар сўзи, мақоллар ёки тингловчилар руҳиятини кўтарувчи адабий парчалар бўлиши мумкин.

Кўпинча эртакчилар ўз сўзларини оригинал шаклда тугатмоқ, айтганлари ҳаётийликка яқинлигини кўрсатмоқ учун чиройлиякун яшашга ҳаракат қиладилар. Масалан: “Тўйга мени ҳам чақирдилар. Бордим. Менга бир тўрва ширинликлар бердилар. Эшагимга юкладим. Эшагимнинг оёқлари мумдан, кўзлари шишадан эди. қанча шошилсам ҳам етолмадим, қуёш чиқдим, мум эриди, шишалар синди. Шириликлар тош қотиб қолди.

Ёки “қирқ кун, қирқ кеча тўй бўлди. Улар етмиш муродга, биз чиқамиз айвонга... Кўқдан уч олма тушди, бири сизга, бири эртак айтганга, бири менга. Кўринадики, эртакчи ниҳоятда сўзга чечан, сўз санъаткори бўлиши керак. Зиё Кўкалш қуйидаги сўзларни ёзган ҳақли эди. “Эртакчи ўз соҳасида бир санъаткордир. Айтган ҳар сўзи ўз ўрнига қўлланилган. Бу каби эртакчиларни бир калимасини ҳам ўзгартириб бўлмайди. Оғзаки нутқининг гўзал намунаси бўлган эртакларни тарбиявий яҳамияти жуда муҳим. Ёшларни ватанпарварлик, эзгулик руҳида вояга етказиб, яхшилик ҳамиша ёмонлик устидан ғалаба қилишига ишонч туғдиришда ҳеч бир фольклор жанри эртак ўрнини боса олмайди.”

ЛАТИФАЛАР

Юмор ҳар бир халқнинг ўзига хос характерли хусусиятларини ёрқин кўрсатади. Турк халқ оғзаки ижодида, латифалар ранг-баранглиги билан ажралиб туради. Бу латифалар турклар ҳаёти билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, турк халқининг маънавий маданиятининг ажралмас қисмидир. Турк латифаларининг илк ёзма намуналарини XIII-XIV асрга оид бўлган адабий ёдгорликларда кўриш мумкин. Хўжа Насриддин ҳақидаги 43 латифани қамраб олган илк тўплам санаси 1571 йил. Насриддин Хўжа тарихий шахс бўлиб 1208-9 йили Сиврихисорда яқин жойдаги ҳормо қишлоғида туғилган. Отасидан сўнг бироз вақт қишлоқда имомлик қилади ва 1237 йилда мутасаввуф олим Саййид Махмуд ҳайронийга муриб бўлиш учун Оқшаҳарга келади. Умрининг охиригача (1284) бу ерда яшаб қолган Хўжа

халқ орасида ниҳоятда зукко, гапга уста, адолатпеша одам сифатида танилади. Нуктадон, ориф инсон бўлган Насриддин Хўжа замондошларининг кўнглидаги гапларини топиб айтаганки, бора-бора у ҳақида латифалар тўқилиб, халқ қаҳрамонига айланиб кетган. 1837 йилдан буён Хўжа Насриддин латифалари китоб ҳолида тез-тез босилиб турибди. 1857 йилдан Европа тилларига таржима қилина бошлаган. 1865 йилда қирқдан ортиқ латифалар ўзбек тилида китобот қилинган. Хўжа Насриддин бугунги кунда кўплаб туркий халқларнинг сеvimли қаҳрамонидир. Хўжа Насриддиндан бошқа Бекри Мустафо, Бектоший, қора қуш, Хонбеннока каби турк халқ қаҳрамонлари борки, булар ҳақидаги латифаларнинг ўзи алоҳида-алоҳида туркумлардан иборат. Бекри Мустафо эркин фикрловчи, қотиб қолган, қоқоқликка қарши курашувни сифатида тасвирланса, дарвиш Бектоший топқирлиги билан айрим калтибин қозиларнинг, дин пешволарининг устидан кулувчи халқ қаҳрамони сифатида тасвирланади. Гўл, бераҳм, қайсар ҳукмдорлар ҳақидаги латифалар вазир қорақуш номи билан боғлиқ. қорақушнинг калта фаҳмлиги унинг сўзларида, хизматларига иш буюришида кўринади. Хобеннеки ҳақидаги латифаларда ҳам содда, гўл одамлар устидан кулинади.

Латифаларда мавзу жиҳатдан ўзга халқ фольклорида учрайдиган воқеаларга қисман ўхшашлари ҳам бўлиши мумкин.

Намуналар:

Дарвозани ёпинглар.

Бир куни қорақушнинг лочини қафасдан чиқиб кетибди.

-Дарвозани ёпинглар, лочин чиқиб кетмасин, - буюрибди қорақуш қоровулларига.

Виждоним тоза

қози бўлган Афанди даъвогарнингми, жавобгарнингми ҳақлигиними еча олмай боши қотдида, иккаласини ҳам калтаклашни буюрди.

Жазо бажарилгач, хўрсиниб деди:

-Энди виждоним тоза, қайси бири айбдор бўлса ҳам жазодан қутилолмади.

Мен буюрганимни айтма

Бир куни қорақуш пойгада қатнашишга аҳд қилибди. Лекин унинг оти маррага энг охири келибди. Шунда у отбоқарга буюрибди:

-Отни жазолаб, бир хафта овқат берма.

-ўлиб қолади-ку афандим.

-Унда майли овқат берақол, лекин менинг буюрганимни айтма!

қарзлар

Афандидан сўрашибди:

-Айтишларича, сен қарзларингни тўламас эмишсан?

-Ёлғон, мен фақат эски қарзларимнигина тўлаганман.

-Ундай бўлса, янги қарзларингни қандай тўлайсан?

-Эски бўлишини кутаман.

XIII-XV асрларда Туркиядаги ижтимоий ва адабий муҳит.

Турк мумтоз адабиётининг илк намуналари XIII асрнинг иккинчи ярмидан яратила бошлади. Кейинги асарларда ўзининг энг яхши намуналарини яратган бу адабиёт XIX асрнинг иккинчи ярмигача, яъни /арб адабиёти ва маданияти таъсири сезила бошлагангача бўлган даврда дунёга кўплаб таланти ижодкорларни берди. Турк мумтоз адабиёти тарихини шартли равишда уч даврга ажратиш мумкин.

1. Шаклланиш (қурилиш)

2. Юксалиш
3. Тақлид

Биринчи даврни ўз ичига олган XIII-XV асрларда турк шоирлари Эрон адабиётига эргашиб асарлар ёздилар. Форс тилида яратилган машхур бадият намуналари таржима қилдилар. Анадўли учун Эрон адабиёти ўша вақтда бир намуна эди. Зотан бу асрларда форс тилида кўплаб жаҳон адабиётига ўрнак бўлгулик асарлар яратилгани сир эмас.

Турк шоирлари шакл ва мазмун жиҳатидан ҳам Эрон адабиётига эргашар, форс тилидаги асарларни чуқур мутоала қилиб, ўзлаштиришга интилардилар.

Форс тили шеърият тили ўлароқ саналар, турк тилида форс тилида яратилгандек бадий юксак адабиёт намунасини яратиш имконсиздек туйилади. Аруз вазни ҳам турк адабиётига Эрон адабиёти орқали кириб келди. Аруз вазнида ижод қилган шоирлар кўплаб арабга ва форсча сўзларни қўллардилар. Натижада маълум “қолип”га солинган адабий тил, усмонлига юзага келди. Бу давр шоирларининг тили, келажакда яратиладиган асарларга нисбатан содда ва қусурлардан ҳоли эмасди.

Истанбулни фатх этилишидан XVIII асрнинг охирларига бўлган “Юксалиш” даври яшаб ижод қилган турк шоирлари, мумтоз адабиётининг ажойиб намуналарини яратиб, ўзларини эронлик шоирларда устун қўядилар. Бу даврда том маънодаги турк мумтоз адабиёти юзага келди. XV-XVI асрларда усмонлилар империяси кучайган, сиёсий жиҳатдан Эрондан бир қадар устунликка эришганди ҳам. Истанбул йирик сиёсий марказ ва маданият, адабиёт гуллаган шаҳарга айланди. Эрон адабиётининг олтин даври XV аср бўлса, турк адабиётининг олтин даври XVI аср бўлди. Кейинчалик Усмонлилар империясининг заифлашуви, ўзаро урушларнинг таъсири адабий муҳитга таъсир қилмай қолмади. XIX асрга келиб тароватини йўқотди.

Учинчи давр, яъни “Тақлид” даври XIX аср бошларидан Танзимот адабиёти деб аталган XIX асрнинг 60 йилларгачадир. Танзимот адабиёти даври турк адабиётига Европа маданиятининг таъсири сезила бошлаган даврдир. “Тақлид” даврида адабий асарлар яратилиб турса ҳам, бу асосан устозлар традицияларини давом эттириш бўлиб йирик шоирлар етишиб чиқмади.

XIII асрда Анадўлида салжуқийлар ҳукмронлик қилиб, султон Аловиддин даври бу асардаги энг порлоқ даврдир. Аммо 1232 йилда бошланган мўғул истилоси салжуқийлар ҳукумдорлигига барҳам берди. Истило давридаги зулм, қароқчилик ҳар-хил мазҳаблар ўртасидаги кураш халқ ҳолдан тойдирди. 1308 йилга келиб салжуқийлар давлати турли бекликларга парчаланиб кетди.

XIII юз йил урушларга бой бўлишига қарамасдан, Анадўлида турк адабиёти шакллана бошлади. Бу даврдаги истилочиларга қарамасдан Конья, Сивас, Арзрум, Караман каби шаҳарларда карфонсаройлар, жоме, мадраса ва бошқа меъморлик иншоотлари бунёд этилди. Йирик шаҳарларда илк, санъат, адабиёт вакиллари тўпландилар. Мусулмон давлатларидан зиёлиларнинг Анадўлига келиши ҳам бу ердаги адабий ва маданий муҳитга таъсир қилмай қолмади. Румий каби даврининг йирик алломалари ҳам Анадўлига келиб қолди. Аммо зиёлилар кўпроқ форс тилида сўзлашар ва асарлар ҳам форс тилида яратиларди. Бу даврда яратилган йирик асарлардан Ж. Румийнинг “Маснавий”си ҳам форс тилидадир. Айни пайтда турк халқ оғзаки ижоди таъсирида ва ёш зиёлилар, турли тариқат вакилларининг ҳаракати туфайли туркий шеърлар ҳам пайдо бўла бошлади. XIII асрда яшаган Хўжа Дехқоний “Салжуқийлар шоҳномасини” ёзгани маълум, бироқ бу асар ҳанузгача топилмаган. XIII юз йилнинг охирларида давлатни бирлаштиришга ҳаракат қилган салжуқийлардан Караман ўғилларидан Мехмед Блей 1277 йилда турк тилини қўллаш ҳақида фармон чиқаради. “Бундан буён девонда, маҳкамаларда, мажлисларда ва кишилар тўпланадиган жойларда туркчадан

бошқа тил қўлланилмасин” мазмунидаги буйруқ ўз даври учун катта аҳамиятга эга эди.

XIV аср бошларида Согут ерларидаги кичик бир бейликка ҳукмдорлик қилган Усмонлилар секин аста кучайиб, курашларда ғалаба, қозониб давлатни бирлаштира бошлади. Анадўлида сиёсий бирлик вужудга келди. Бурса пойтахт шаҳар сифатида довуқ қозонди. Шоирлар, меъморлар файласуфлар бу шаҳарга йиғила бордилар. Давлат мустаҳкамланиб, юксалиш сезила борди. XIV аср турк мумтоз адабиётининг, девон шеъриятининг бошланиш асридир. Хўжа Масут, Ахмадий, қози Бурҳониддин каби ижодкорлар етишиб чиқди.

XV асрда усмонлилар империяси янада кенгая борди. 1453 йил 29 майда Истанбулнинг фатх этилиши Туркия сиёсий ҳаётида жуда катта воқеа бўлди.

Истанбулнинг олиниси билан кичик Осиё турклар ҳукмронликни тўлиқ қўлга киритдилар. Айна пайтда Византия империяси тарихга кетди. Истанбулнинг бошкент бўлиши туфайли шаҳарга бутур усмонлилар қўл остида бўлган ерлардан шоирлар фозиллар, меъморлар оқиб кела бошлади. Истанбул ҳам сиёсий ҳам маданий марказга айланди. Кўплаб меъморий ёдгорликлар бунёд этилди. XV юз йил охирларида турк девон адабиёти “шаклланиш” даврини ўтиб бўлиб “юксалиш” даврига қадам қўйганди. ўрта асрлар адабиётининг асосий адабий тур бўлган шеърият анъанавий йўлни давом эттириш билан бирга, янги жанрларда асарлар яратила бошлади. Айниқса маснавий шаклида кўплаб асарлар яратилди. Халқ оғзаки ижоди йўлида шеър айтган “ошиқ”лар шеъриятида ҳам, тасаввуф руҳида асарлар ёзган шоирлар ижодида ҳам кўтарилиш кўзга ташланади. XV асрда наср ва тарихий асарлар ёзиш, тазкиралар тузиш кўпайди. Аммо насрий асарлар тили жуда жимжимадор, мажозли эди. Синон Пошо, Ашраф ўғли Румий, Ориф Али, Ошиқ Пошозода асарлари бунга мисол бўла олади. “Сулаймон шоҳнинг ўлими”, “Усмон /озининг васияти”, “Усмон /озининг рўёси” (Ошиқ Пошозода) “ўғитлар”, “Ишқ” (Синон

Пошо), “Ўғузхон ва Дада кўрқут”, “Усмон бейнинг ўғузларга бей сайланиши” (Ёзижи ўғли Али) каби асарлар XV аср насрининг энг яхши намуналаридир. Турк адабиётидаги илк сатирик асар ҳам XV асрда яратилди. Шайхий, Адмади Доий, ҳабибий, Зайнаб Хотун, Меҳри Хотун, Масиҳий, Жомолий, Ахмад Пошо, Иваз Пошозода Атоий, Наққош Сафий, Нажотий, Висолий каби турк мумтоз адабиётининг гўзал намуналарини яратган шоирлар ҳам XV асрда яшаб ижод қилдилар.

ЖАЛОЛИДДИН РУМИЙ

(1207-1273)

Ўрта аср шарқининг энг йирик алломаларидан Жалолиддин Румий Хуросоннинг Балх шаҳрида туғилган бўлиб, асл исми Муҳаммаддир. Унинг отаси Баҳовуддин Валад ўз даврининг йирик уламоларидан бири эди. Муҳаммад Хоразмшоҳ билан ихтилоф туфайли замонасининг “Султонул уламо”си бўлган Баҳовуддин Валад ўз оиласини олиб Балхдан чиқиб кетди. Яна бир маълумотларга кўра Баҳовуддин Валад мўғул истилоси туфайли, олдиндан Балх тақдирини сезгани туфайли шаҳарни ташлаб кетган, деган фикрлар бор.

Дарҳақиқат, мўғуллар Балхни босиб олгач қатли ом қилади, тўрт юздан ортиқ машхур алломаларнинг боши кесилади.

Балхдан чиққанларида Жалолиддин 12 ёшда эди. Уларнинг оиласи Нишопурда, Боғдодда, Маккада, Мадинада, Дамашқда, Халабда, Оқшаҳарда яшайдилар. Бу машхур шаҳарларнинг қайси бирига бормасин Баҳовуддин Валад иззат ҳурмат билан кутиб олинади, сиёсат аҳли ҳам, илм аҳли ҳам бирдек эъзозлашади. Охири турк султони қайқубод (1219-1236)нинг таклифи билан 1229 йилда Коня шаҳрига келиб ўрнашадилар. Бу вақтда Жалолиддин балоғатга етган йигит бўлиб, отасининг муридларидан, асли самарқандлик бўлган Саид Бурҳонидиннинг Гавҳар исмли қизига уйланган (1225) эди. Гавҳар хотиндан Жалолиддин икки ўғил кўради, каттаси Султон Валад келажакда шоир бўлиб етишади. Гавҳар

хотин вафотидан сўнг, тул Кира Хотунга уйланади. Бу оиласидан Музаффариддин ва Малик исмли фарзандларини кўради.

Аввало отасидан ва даврининг йирик алломаларидан таълим олган Жалолоиддин йирик мутафаккир, файласуф, шоир бўлиб етишади. Унинг иқтидори жуда ёшлигидаёқ сезилган экан. Машҳур мутасаввуф олим Муҳиддин Арабий ҳали бола Жалолоиддинни отасининг орқасидан кетаётганини кўриб, “Оллоҳ, оллоҳ бир дарё орқасидан уммон кетаётир” деган экан. Дарҳақиқат 1231 йил отасининг ўлиmidан сўнг ўрнига шайх бўлган Жалолоиддин Румий кейинчалик отасидан ҳам машҳур аллома бўлиб етишади. Унинг адабий фалсафий мероси ниҳоятда бойдир. “Маснавий маънавий” асари олти дафтардан иборат бўлиб 30000 ортиқ мисрани ўз ичига олган. Бу асарни Жалолоиддин Румий умрининг сўнги 14 йилида яратган. “Девони Кабир” (“Девони шамсул ҳақойиқ” яъни, “ҳақиқат қуёшининг китоби” деб ҳам аталади) 44000 мисрадан иборат бўлиб 2703 ғазал танланган. Рубоий ва тўртликлари 4000 мисрадан ортиқ. “Фиҳи мо фиҳи” яъни “Нимаки ундадир-ундадир” (ўзбек тилида “Ичингдаги - ичингдадир” номида 1997 йил нашр қилинган.) Таржимон Улуғбек Абдуваҳобов фалсафий асари, 147 мактубдан иборат “Мактубот” тўплами бор. Бу асарлар асосан форс тилида бўлиб, уларнинг жуда оз қисмини шоирнинг ўзи ёзган. Жалолоиддин Румий деярли барча адабий мероси китоблари томонидан Жалолоиддин Румий айтиб турганида ёзиб олинган. Бу нарса улуғ мутафаккир меросини заррача камситмайди.

Форс тилидаги қуръон деб улуғланган “Маснавий”, “Най таронаси”ла

Тингла, най андоқ ҳикоятлар қилур,

Айрилиқлардан шикоятлар қилур.

мисралари билан бошланади. Чунки най тасаввуфда ошиқ, яъни илоҳий ишқ ошённинг рамзий образидир. Ориф ва оқил инсоннинг ўзини илоҳий ишқ йўлига бағишлаган инсон комилнинг лутфи ниҳоятда ошиқона ва

лазиз бўлиши керак. ўзининг тоза ҳаётидан айрилган найнинг “жудоликдан шикоятлар қилиши” ориф инсоннинг руҳи каби ҳамиша боқий руҳоният аламига интилиши кабидир. “Маснавий маънавий”да Жалолиддин Румий ўзининг таълимотини, дунёқарашини баён қилган. ҳадис ва оятлар, халқ оғзаки ижодидан олган масалалар, нақллар, латифлар, ибратли воқеаларга ва ҳикоятларга ўралган фалсафий фикрлар асарнинг моҳиятини ташкил этган. Инсонларга тушунарлироқ бўлиши ва тезроқ етиб бориши учун у ўз таълими фикрларини шеърият тили билан сўзлади. Румий мутафаккир шоир сифатида муркккаб сўфиёна фикрларни, рамз билан ишора қилинган мулоҳазаларни оддий ҳаёти тавсилотлари билан тушунтириб беради. “Румий минг йиллар давомида тўпланиб келган Шарқ фалсафаси ва ҳикмати, исломий ҳақиқатларни омухта эта олган тасаввуф ва фалсафани қўйиб, инсон руҳи диалектикасини очган улуғ мутафаккирдир. Унинг қарашларида бирор-бир мутаассиблар, кўр-кўрона ақидапарастлик намунасини кўрмайсиз.

У тийрак ва хушёр кўз билан дунёга назар солади, инсонни қандай бўлса, шундай олиб ўрганади, инсон қалби тўридаги энг нозик, энг инжа, энг яширин сирларни ошкор этади, руҳимиз иқлимларидаги ўзимиз сезмаган қонуниятлар, заруриятларни кўрсатиб беради. (Н. Комилов)

“Маснавий”да инсоннинг бутунлиги, улуғлиги, мусаффолиги ҳам нуқсонлари худбинлик оқибатида келиб чиқадиган иллатлар ҳам таҳлил этилади, бу иллатлардан, нуқсонлардан қутулиши, покланиши фазилатлари баён қилинади. Румий учун инсонлар динидан, ирқидан, миллатидан қатъий назар бирдир. Муҳими у инсон бўлганлиги учун қадрлидир. Тасаввуфдан асосийси инсон кўнглидир, кишилар турли тилларда сўзлашадиган халқларга бўлинишидан қатъий назар улар бир бирини тушуниши англаши керак. “Маснавий”нинг бош ғоясини “сўфий тилни” яъни “тилсиз тилни” билишга ундашдир. Жалолиддин Румий мана шундай умумбашарий ғояларни тарғиб қилиб ёзади:

Яна кел,

Ким бўлсанг - ўша бўл,
хоҳи кофир, хоҳи мажусий, хоҳи будпараст,
Майли юз карра тавба қилган бўл,
Умидсизлик даргоҳи эмас бу даргоҳ,
қандоқ бўлсанг- шундоқ кел...

(Миртемир таржимаси)

инсонни улуғлаш шарқ шеърлятида ҳамиша биринчи планда бўлган. Бу ғоя Ж. Румий шеърлятида ҳам, фалсафий асарларида ҳам ваъзларида ҳам бирдек ўз ифодасини топгандир. Румий даврининг буюк нотиғи ҳам эди. Унинг ваъзларини эшитиш учун жуда узоқлардан мухлислари келишар ва бу ваъзларидан олам-олам маъно, завқ олиб қайтишар эди. Ж. Румий нутқларини эшитиш учун Табриздан Муҳаммад Шамс Табризий деган дарвеш келади. 1244 йил 29 ноябрда даврининг икки инсони учрашадилар. ҳозир ҳам Туркияда Жалолиддин Румий ва Шамс Табризий учрашган жой “икки наҳр учрашган” жой сифатида зиёрат қилинади.

Шамс Табризий билан суҳбатлар Румийга янада илҳом берди. Бу икки дўст соатлаб суҳбатлашар, зоҳирий ва ботиний белгилар ҳақида бир бирининг фикрни тўлдиради. Улар умрининг охиригача дили бир дўст бўлиб қолдилар.

Румий бир умр эзгуликни, покликни тарғиб қилди ва ўзи комилликнинг намунаси бўлди. Мана ҳазратнинг шу руҳдаги рубойиси:

Яхшилик қил, замон яхшилик олсин,
Яхшилар бошига яхшилик солсин.
Мол дунё барчадин, сендан ҳам қолур,
Яхши мол эмас, яхшилик қолсин.

(Жамол Камол таржимаси)

Румий илм олишга ундаги, тўғриликка, софликка йўналтирди. ҳар бир инсон “Тожи одам” бўлишига интилиши даркорлигини сўзда ҳам исбот қилди.

Бўлай десанг доимо сен шоду хуррам,
қайга борсанг ҳамки азиз мукаррам.
Илм ўргану покиза ва тўғри юр,
Шунда бўлажаксан сен тожи одам

(Жамол Камол таржимаси)

Асарлари фикрларига, инсон ўзлигини танишга бошловчи Жалолиддин Румий умр бўйи одамлар онгини руҳоний белгилар билан чароғон этди. У тушунчаларни шеърятда, мусиқа орқали англашни ўргатди. Румий ижоди ўзидан кейинги авлодларга бир мактаб бўлди, маънавиятнинг юксак чўққиларини эгаллашга чорлади. Румийдан сўнг яшаб ўтган деярли шарқнинг барча буюк шоиралари уни ўзига устоз деб биладилар. Абдурахмон Жомий “Маснавий маънавий”ни беназир китоб, форсийдаги куръон деб улуғласа, ҳазрат Алишер Навоий ўзининг “Насойимул муҳаббат” асарида Румийни юксак ҳурмат ва эҳтиром биланг тилга олди.

Машҳур шарқшунос Е.Э.Бартельс “Жалолиддин лирикаси бу соҳада башарият эришган энг буюк ютуқларидан биридир. Агар у ғарбда кенгрок маълум бўлганида, унинг номи жаҳон адабиётининг Шекспир, Гёте, Пушкин каби гегантлари қаторига ўтиши шубҳасиз эди” - деб Румий ижодини жуда юксак баҳолаган эди. Ж.Румий ижоди бугунги кунда ҳам инсонни маънавий камолотга етишувида хизмат қилмоқда.

СУЛТОН ВАЛАД

1226-1312

Карманада туғилган Султон Валад Мавлона Жалолиддин Румийнинг тўнғич ўғлидир. У бир умр отасининг тарбиясини олган, мавлавийлар мухитида тарбияланиб вояга етган зот. Коня ва Шомдага энг машхур мадрасаларда тахсил олиб, илоҳий билимларни чуқур эгаллади. Отаси Ж. Румий вафотидан сўнг мавлавийлар сулуки шайхи Хусамиддин Чалабий бўлади, кейин С. Валад шайх бўлиб, Румий талимотини элга танитмоқ унинг бир умрлик мақсадига айланди. С.Валаднинг шахс сифатида шаклланишида Шамс Табризийнинг таъсири ҳам кучли бўлган. Султон Валад шоир сифатида отаси Жалолиддин Румий даражасига етаолмасда, унинг ташкилотчилиги кучли эди. У бир умр отасининг таълимотини ривожлантириш ва тарғиб қилишни ўзига мақсад қилиб кўяди. Ж.Румий асос солган “мавлавийлик” тариқат ўлароқ Султон Валаддан бошланади, кейинчалик ўғли Ориф Чалабий ҳам шу ишни давом эттиради.

Султон Валад буюк файласуф бўлмасда мавлавийлик тариқатининг баъзи қоидаларини ишлаб чиқди. Унинг асарларининг мазмуни ҳам мавлавийлик таъриқатини хусусида бўлиб, асосан дидактик руҳдадир. Султон Валаднинг бобоси Баҳовиддин Валад ва бошқа ўз замондош шайхлар ҳақидаги ёзиб қолдирганлари айниқса аҳамиятлидир. Румийнинг баъзи асарлари тўғридан тўғри Валад ёзиб қолдирган манбалардан олинган.

Султон Валад турк тилида ёзилган илк шеърлар намунасини берган шоир сифатида ҳам қадрли. Тасаввуфий руҳда бўлган, мавлавийлик руҳиятини кенг халқ оmmasига сингдириш учун ёзилган туркий шеърларнинг услуби ўзига хосдир. Султон Валаднинг девонида уч маснавий – “Ибтидонома” (1291) “Рубобнома” (1301) “Интиҳонома” ва “Маориф” номли насрий асари бор. Шоирнинг адабий мероси асосан форс тилида бўлсада, девонда, туркча-форсча, туркча-форсча-румча аралаш байтлар, ҳамда туркча шеърлар учрайди. Жами 156 байтни ташкил қилган “Рубобнома”даги бу туркий шеърлар 1301 йилда Кичик Осиёда ёзилган санаси аниқ бўлган илк туркий ёзма адабиёт намунасидир. Шоирнинг

туркча девонини биринчи маротаба 1925 йилда Валад Чалабий Избудак “Девони Туркий-й Султон Валад” номида жамлаб эълон қилган. Девонда асосан шоирнинг туркийда ёзган адабий мероси ва маснавийларида парчалар олинган. Адабиётшунос олим Маждут Мансур ўғли 1958 йили “Султо Валаднинг туркча манзумалари”ни тайёрлаб нашр эттирди. Шоирнинг Туркий тилдаги адабий мероси адабиётшуносликда “илк салжуқий шеърлар” номида ҳам аталади.

Султон Валаднинг адабиёт олдигаги асосий хизмати тасаввуфий, фалсафий руҳда биринчи бўлиб турк тилида асар яратганидир. С.Валад асарлари мазмунан ва шаклан янгилик бўлмасада, ўша давр адабий маҳмуси, тил хусусиятлари жиҳатидан қимматбаҳо меросдир. Турк тилида адабий асарлар яратишга туртки бўлган шоир мавлавийликни содда тилда, оддий мисоллар билан тушунтиришга ҳаракат қилади. Тонгги сув уммонга сингиб кетгандек, инсон руҳи адабиётга сингиб кетишини уқтиради. Кўзни очиб “томчидек денгиз сари тўғри юриш, томчидек денгизга қоришиб мангу қолиш” яъни адабий руҳ салтанатида бўлиш ҳар бир сўфий учун маслакдир. Султон Валад Сўфий шоир сифатида, асарларида давр адабий муҳитни акт эттиролдики, бугун кун учун бу жудда аҳамиятлидир.

Биров менга савол берибди, деди: баъзи дарвешларни кўрдим, бошқа жойларда таъқиқланган самоъ ва қўшиқ мажлисларини қизитадилар. қандай бўлар экан, бу дарвешлик мазҳабига тўғри келадими, бундай ишлар равоми?

Мен жавоб бериб дедим: Буни батафсилроқ қилиб, кенгайтириб тушунтириш керак эди, аммо мухтасар айтадиган бўлсам, шуни билгинки, агар дарвеш сидку вафоли бўлса, жаҳд билан йиллар намозу рўза, зикру хилватнишинлик шартларини адо этиб, Худо талабида юрган бўлса, ботий мезон орқали Уни давр этган ва ўзининг ҳам каму кўсти (нуксони)ни англаган бўлса, у самоъ (мажлисида иштирок этиб), доира ва най, танбур ва рубоб (овозини) эиштганда Худовандга яна ҳам яқинлашади, ҳолати ўзгариб, илоҳий шавқ илҳомида ёнади. Ишқ ва фақр муфтилари буни у

ҳақда раво кўрадилар. Негаки, унинг бундан мақсади куриб (яқинлашиш) ва Илоҳ жамолидан лаззатланишдир.

Аммо намоз вақтида ҳол ва важдга берилишга кўймадилар, чунки ҳар бир мақсаднинг ўз мавриди, сурату русуми бордир. Бироқ булар билан бирга (яъни намозу рўза билан бирга) самоъга берилиб, хузурланса (рухий ҳаловат топса), уни бошқаларга қиёслаб ҳукм чиқармаслик керак. Зероки, унинг ибрати зоҳиран куфр бўлиб туюлса-да, лекин аслида бу куфр замирида дин бордир ва маъни юзасидан айни иймондир. Аммо бошқаларнинг ишратлари куфр устига куфр ва зулмат устига зулматдир. Фақр йўлида қилинадиган қолган барча ишлар ҳам шариатнинг мағзидир, демак, ҳар бир нарсанинг мағзи унинг муҳолифи бўлолмайди. Ёнғоқнинг мағзини шафтоли ёки ўрик мағзини демайдилар. Шариат омманинг ибодату тоатидир – осонлаштирилган йўлдир, токи кишилар ўз юмушларини бажариб, беш вақт намоз воситасида Худойим таоло ибодатини адо этсинлар ва Худони ёдга олиб турсинлар. Уларнинг майл ва ишқлари кучсиз бўлганлиги учун бундан ортиққа чидолмайдилар. қуруқликдаги қушлар доимо сувда юролмайдилар ва тупроқдан буткул ҳалос бўлолмайдилар, илло, гоҳ-гоҳида сув атрофида юрадилар, сувдан ичадилар ва у билан баданларини тозалайдилар, яна ўзларининг қуруқликдаги масканларига учиб борадилар. Бу (иш) балиқнинг вазифасидирки, “Ало салотиҳи доимуна” (намозлари доимийдир). Балиқлар денгиздан ажралиб яшашлари мумкин эмас, уларнинг ҳақиқат денгиздан пайдо бўлган ва денгиз билан биргадир: “Рашша алайҳим мин нури” (нур ёмғири ёғилсин унга).

Шариатдан мақсад сувга ва дарёга юз буришдир, аммо хос бандалар бамисоли балиқлардек буткул дарё ичидадирлар ва дарё уларнинг донидир, улар дарё туфайли тирикдилар, таомлари, кийимлари, маскан-манзиллари, орому уйқулари, ризку-рўзлари ҳам дарёдир, яъни: “Аллазина язкуруналлоҳа қиёман ва қуъудан ва ало жунубиҳим ва ятаффақкуруна фи

фаққис самовати вал-арзи” (Еру кўкнинг махлуқоти Аллоҳ зикридадирлар ва унинг фикри билан банддирлар).

/азаллар

қаро қошлар, қаро кўзлар жоним олди, жоним олди,
Мусулмонлар нодир бу, ким менга келди, менга келди?

Биродарлар, ошиқ бўлдим, ичиб майни далли бўлдим,
Ким айтур чақириб энди: “Даво қилди, даво қилди!”

Сени кўрдим, сенга келдим, қўлим тутгил, ўтга тушдим,
Нидо берди, далли бўлдим, мени Тангрим сенга солди.

Не тотлидир сенинг ишқинг, ки мендан кўнглимни олди,
Анга бир жон фидо этдим, икки минг жон менга берди.

Анинг, ким жони нурлидир, Исо янглиғ кўкка боғди,
Улови жонли ер узра иккиланиб ортда қолди.

Сени кўрдим, сенга келдим, кўзим очдим, юзинг кўрдим,
Садо берди, далли бўлдим, мени ишқинг сенга солди.

Сени кўрдим: кечар эдинг, жоним йўлин очар эдинг,
Ошиқларинг сечар эдинг¹, қолганинг йилдирим² олди.

Кекса-ю ёш сени севар, сени истар, сени сўйлар,
қуёш янглиғ юзинг порлар, бутун олам нурга тўлди.

¹ Сечар эдинг – танлар эдинг

² Йилдирим – ча³мо³

Эй халойик, жонни асранг, бу дунёдан кўлни силтанг,
Кўзни очинг, кўзни очинг, кўринг Тангри нелар қилди.

Валад келди, сизга айтар, не истарсиз – сизингладир,
Оқил бўлган мени билди, денгиз бўлди, гуҳар топди.

* * *

Сенинг юзинг қуёшдир, йўқса айдир,
Жоним олди, кўнг дағи не айтур?

Менинг икки кўзим, билгил, жонимсан;
Мени жонсиз қолдирдинг, бил, бу қайтур.

Кўзимдан чиқмагин, бу ер сенингдир,
Менинг кўзим сенга яхши саройдир.

Не ўқдир бу, не ўқки тегди сендин,
Менинг бўйним сундирди; энди ёйдир.

Томошо-чун буён кел ва кўргил сен,
Нетай: кўзим ёши дарёю сойдир.

Бу кун ишқинг ўтидан баҳра олдик,
Биз қайғу эмас, гар қору лойдир.

Валад йўқсил эди сенсиз жаҳонда,
Сени топди, демакки энди бойдир.

* * *

Мавлонодур авлиёи барҳақ, билинг,
Ул нени буюрса гар, уни қилинг.

Тангридан раҳматдур анинг сўзлари,
Тингласа кўрлар – очилгай кўзлари.

қай кишим бу сўзла йўл олгай,
Тангри анинг мукофотин том бергай.

Йўқ охир молим ҳам мулким-ки берай,
Дўстлигим мол бирла равшан кўрсатай.

Молни, ки Тангри менга берди, будир,
Ким бу молни истаюр, ул эслидир.

Эсли кишининг моли сўзлар эрур,
Молини берур, бу сўзларни олур.

Мол тупроқдир, бу сўзлар эса қолур,
Эслилар молдин қочур, бунда турур.

Сўз қолар боқий, дунё фоний бўлур,
Боқийни тут, қувгил аниким ўлур.

Ёлвориб зори-зори қилиб анга;
Раҳм айла, Сен лутфингдин манга.

Кўзимни оч, ки сени равшан кўрай,
Томчи каби денгизга кириб, турай.

Мен дағи томчи каби денгиз бўлай,
ўлмаин, денгиз бўлиб тирик қолай.

Эслилар ҳайрон қолурлар бу сўза,
Ким: “Халойиқ холиқи нетгай биза?”

ЮНУС ЭМРЕ **(1239-1321)**

Ўрта асрларда яшаган турк шоирлари ичида турк тилида асарлар ёзиб, ёзганда ҳам кенг халқ оммасига тушунарли тарзда равон шеърлар яратиб машхур бўлган шоир Юнус Эмредир. Юнус Эмре 1250 йилида Эскишаҳардан унча узоқ бўлмаган, Порсуқ дарёсининг Сакарияга қуйилиши қисмида жойлашган Сарикўй қишлоғида дунёга келди. Эмре унинг тахаллуси бўлиб, тасаввуф сулукларидан бири “Текке” сулукига мансублигини билдиради. Ю. Эмре халқ орасида машхур шоир бўлсада, ўрта аср тазкираларида у ҳақда маълумот кам. Унинг таваллуди ва вафоти саналари ҳам нисбийдир. Аммо халқ орасида шоирнинг ҳаёти ва ижодига оид кўплаб ривоятлар мавжуд. Гарчанд бу ривоятлар Ю. Эмре машхурлигидан, кенг омманинг унга муҳаббатидан далолат берсада, айтилган пайтда шоир ҳаёти ҳақида аниқ ҳақиқатни билишни мушкуллаштиради. Масалан: Туркияда Бурса, Сивас, Сарикўйи ва бошқа ўн бешга яқин жойда Ю. Эмре қабрини кўрсатадилар. Мулада эса Ю. Эмре қабри, шоирнинг пири бўлмиш Табдуқ Эмрега мурид бўлганлиги ва унинг эшигида қирк (айрим маълумотларга қараганда ўттиз) йил хизмат қилганлиги, Ю. Эмре устоз фотиҳасини олиб шоир бўлганлиги ҳақида шундай ривоят бор:” Очарчилик бошланиб, Юнуснинг оиласи қийналиб қолади. Шунда Юнус чора излаб шайх ҳожи Бектоший¹ хузурига келади. Бироқ нима мақсадда

¹ можи Бектош - шайх, Бектоший сулулининг асосчиси.

келганини айтолмай турганида Хожи Бектош “Дуо истаб келдингми?”,-деб сўрайди. Юнус буғдой сўраб келганлигини айтади. Хожи Юнусга сўрагандан ортиқ буғдой беради. Уйига қайтаётиб Юнус ўзининг хато қилганини сезади, дуо эмас буғдой сўраганидан пушаймон бўлади ва орқага қайтиб Хожи Бектошдан дуо сўраб келганини айтади. Хожи Бектош Юнусни Табдуқ Эмрега юборади. Юнус бутун қалби билан Табдуқ Эмрега мурид бўлиб, унинг уйида ўтин ташиб хизмат қилади. Кунлардан бир кун ўтин ташиб келтирган Юнусга Табдуқ: “Юнус сен бирор марта хам эгри ўтин олиб келмадинг”, - деди. Шунда Юнус: “Бу даргоҳга эгри бўлган ҳеч бир нарса киролмас”,-деб жавоб берадики бу Юнуснинг пирига эътиқодли юксаклигидан далолатдир. Орадан қирқ йил ўтади. Табдуқ Эмре даргоҳида тез-тез фозиллар мажлиси бўлиб турар, бу мажлисларда Юнус Гўянда исмли овози ширали киши ҳам албатта қатнашарди. Табдуқ Эмре: “Юнус Гўянди куйла” деб буюради.Гўянди жим. “қўшиқ айтгин Юнус, бизлар сени эшитмоқ истаймиз” -деб такрорлайди Табдуқ. Юнус Гўянда яна жим. Шунда Табдуқ Юнус Эмрега: “Тангрининг инояти ила сенга мурожаат қилиш вақти етти, биз бу хазинанинг кулфини очурмиз, сен куйла”, - дейди. Шунда Юнус Эмре қирғоқларидан тошмоқчи бўлган дарёдек тошиб, жўшиб куйлайди ва кейинчалик халқ орасида машҳур бўлиб кетади.

Бу ривоятдан қатъий назар Юнуснинг Табдуқ Эмрега мурид бўлганлиги ва шоир дунёқарашида, унинг шахс сифатида вояга етишида Табдуқ Эмренинг таъсири катта бўлгани аниқ. Буни Юнус Эмре асарларидан ҳам кўриш мумкин. Шоир адабий мероси анча бой бўлиб, унинг кўплаб халқ йўлида ёзилган шеърлари, ғазаллари ва “Рисолат-ал нусхия” номли дидактик руҳдаги достони бизгача етиб келган. Шоир ҳаётлигида девон тузганми, йўқми? Бу ҳақда турк адабиётшунослари турлича фикр билдирадilar. Абулбоқи Гулпинарли Эмре ҳаётлигида девон тузган деса, бошқа машҳур турк адабиётшуноси М. Фуад Кўпрулу шоир девони унинг вафотидан анча сўнг, издошлари томонидан

тузилганлиги айтади. Аммо Ю. Эмре шеърларида шундай сатрларни учратамиз:

Юнус ўлса исмим не ажаб

ўқижорлар менинг бу девонимни.

Бундан кўринадики, А. Гулпинарли фикрлари ҳақиқатга яқинроқ. Ривоятларга кўра Ю. Эмренинг 3000 дан ортиқ шеърлари мерос қолган. Шоир вафотидан сўнг унинг девони Мулла қосим исми кимса қўлига тушиб қолади. қосим денгиз қирғоғига бориб Эмре асарларини ўқишга киришади. Биринчи марта мингта шеърини “шариатга қарши руҳда” деб мулла қосим ёқиб ташлайди, иккинчи мингтаси сувга оқизади. Учинчи минг шеърларини ўқийтганда Мулла қосим ўзига аталган шундай мисраларга:

“Дарвеш Юнус сўзларини ёлғиғ дема,

Сени синамоққа Мулла қосим келади”

кўзи тушади. Мулла қосим Юнусни валий билиб, девонини ўпиб пешонасига суртади. Айтишларича қосим ёқиб юборган мингта шеърини фаришталар, денгизга ташлаганини балиқлар куйлармиш. қолган мингтасини одамлар ўқиб завқланармиш. Балки ҳақиқатан ҳам Эмредан кўпдан-кўп шеърлари қолгандир. 1986 йил Анқарада проф. Ф. Темуртош нашр этган Ю. Эмре девонида, шоирнинг 325 дан ортиқ ғазаллари, шеърлари берилган.

Ю. Эмренинг шу асарлари ҳам шоир бадий маҳорати, фалсафий қарашлари, ўша давр шеърятининг савияси ва турк тили ҳақида фикр юритишга асос беради. Шунинг учун ҳам шоир ижодини пухта ўрганиш даркор.

XV аср охирида яратилган “Вилоятнома”да Эмре ҳақида кам маълумот берган. Ю. Эмре ҳаёти ва ижодини ўрганишни бошлаб

берганлардан бири австралиялик туркшунос ҳаммер Пругисталдир. У XIX асрнинг биринчи ярмида турк адабиётига оид бир канча тадқиқотларни эълон қилади. Шоир шахсига қизиқиш сўнги пайтларда анча кучайди. Ф. Купрулзода, Али Хасан, А. С. Левенд, Н. С. Банарли, Н. қосим, К. /. Темиртош, С. Аюбўғли, А. Гулпинарли ва бошқа турк адабиётшунослари шоир ижоди устида илмий изланишлар олиб борадилар. Рус шарқшунослари академиклар А. Е. Кримский, А. В. Гордлевский, адабиётшунос В. С. Гарбузова, Л. Алькаева, А. Бобоев, Г. А. Горбаткина, И. В. Боролина, В. Б. Куделинлар илмий ишларида ҳам Ю. Эмрега тааллуқли қимматли маълумотларни учратиш мумкин. Масалан туркийшунос олима И. В. Боролина Юнус Эмра шеърларининг содда, равон тилдалигини рўқач қилиб, Ю. Эмрани саводи бўлганлигига гумон қилувчиларга қарши шундай ёзади: “Юнус Эмра шеърларини чуқурроқ таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, у ўз даврининг ниҳоятда маълумотли кишиси бўлган. Араб ва форс адабиёти, ўтмиш файласуфларининг таълимотини яхши билган, замондош сўфий шоирларнинг кўпчилиги билан шахсан таниш бўлган”.¹ Умуман адабиётшуносликда Юнус Эмре девонинг унга яқин нусхаси маълум ва машхур.

Тасаввуф таълиот у III асирда Шарқий Арабистон, аниқроғи Ироқда пайдо булиб, сўфийлар дунё бойликларига қарши чиққанлар. Мураккаб талимот бўлган тасаввуфнинг асоси инсон ва унинг худога муносабатидир. Сўфий шариат, тариқат, маърифат босқичларидан ўтгачгина ҳақиқатга эришади, яъни “худонинг жамолига” етишади. Тасаввуф тариқатининг мураккаблиги, йуналишларининг кўплиги туфайли мутасаввф шоирларни бир ёқлама тушуниш холлари ҳам кўп бўлган. М. Ф. Купрулу, М. А. Айний каби турк олимларинингимий тадқиқотларида сўфизмнинг минга яқин таърифи ва тавсифи борлиги айтилган. Маънавий бойликни ҳақиқий бойлик деб билган Боязид Бистомий, Мансур Халлож, Аттор, Жалолидин Румий, А. Яссавий, Ибн ал Арабий каби тасаввуф

¹ Литература Востока в средние века. М., 1970 г. стр.336.

тарихида алоҳида ўрни бўлган алломалар ижоди Юнус Эмрега илҳом бағишлаган. Айниқса Ибн ал Арабий (1165-1224) ва Ж. Румийларнинг таъсири кучли бўлган. Ю. Эмре Румий ваъзларини эшитиш учун Кония шахрига келади ва Румий асос солган мавлвий сулуки зикрларида иштирок этади. Румий билан учрашув Эмрени янада фаол тасаввуф тарғиботчисига айлантиради. Шоир Румий билан кўришганлигини шундай таърифлайди.

Мавлоно Худобеннигор бизга назар қилади
Унинг кўркли назари кўенглимиз ойнасидир.

Ю. Эмре шеърлятида сўфиёна ғоянигина эмас, сўфиёна образ ва размларни ҳам кўрамиз. Тасаввуф шоирлар ижодида маъшуқа, дўст деб худони назарда тутганлар, шамга ўзини ураётган парвона - илоҳга интилиш, май ичиб маст бўлиш - илоҳий завқ, жазава, ёр билан висол илоҳ билан бирлашиб кетиш каби.

“Сўфиёна поэзия қонунларига кўра худо тўғрисида фақат аллегорик тарздагина сўзлаш мумкин. Шунинг учун ҳам уни дўст ёки маккора маъшққа деб атаганларки, телбаларча севиб қолган дарвишнинг қалби унга интилади. Тасаввуф поэзияда лирик мухаббат поэзиясининг образли тилидан усталик билан фойдаланилган”.¹

Эмре шеърларидаги реал, дунёвий образлар тагида илоҳга интилиш ётади:

Йўлдош бўлайлик иккимиз,
Кел, дўстга борайлик кўнгил
Холдош бўлайлик иккимиз,
Кел, дўстга борайлик кўнгил

¹ А.В.Гарбузова. Турк адабиёти классиклари. Т., 1960. 22-бет.

Ю. Эмре пантеист сифатида ҳар бир нарсани худонинг бир зарраси деб билади. Ўзлигини табиат билан қоришиб кетгандек ҳис қилади. У инсонни ҳам худонинг бир зарраси деб билар экан, худони улуғлаш билан инсонни улуғлагандек бўлади. Ҳар бир нарса аслига интилганидек, инсон ҳам аслига интилади, яъни худога интилиш керак, интилиш илоҳий ишқда кўринади. Бу йўлда инсон, яъни ошиқ турли ҳолатларга тушиши мумкин.

Гох эсаман еллар каби
Гох шошаман йўллар каби
Гох тошаман селлар каби
Кел, кўр мени ишқ найлади!

Мен Юнуси бечораман
Бошдан-оёга яраман
Ёр элида овораман
Кел, кўр мени ишқ найлади

Ошиқнинг (шоирнинг) маъшуқа (худога) ишқи, илоҳга етишувга интилиши тасаввуф шоирлар ижодида кўп учрайди. Ўзидан кейинги яшаган ва туркий тилда ижод қилган деярли барча мутасаввуф шоирларга таъсири кучли бўлган Аҳмад Яссавий “ҳикматида” буни янада яққол кўрамаиз.

Ишқ бозори улуғ бозор, савдо ҳаром,
Ошиқларга сендан ўзга ғавғо ҳаром,
Ишқ йўлига кирганларга дунё ҳаром,
ҳарна қилсанг, ошиқ қилғил парвардигор.¹

¹ Хуршид Даврон. +а³нус. Т., 1987. 79-бет.

хожа Аҳмад Яссавий сатрлари билан юқорида келтирганимиз Ю. Эмра мисраларида ҳамоҳанглик Юнус Эмра А. Яссавий ижоди билан таниш бўлган деган фикрни тасдиқлагандек бўлади. “Туркистонлик Аҳмад Яссавий - деб ёзганди шоир Тохир қахҳор - биринчи бўлиб шеърятда, хусусан исломий - туркий адабиётда илоҳиёт билан боғлиқ бир санъат йўлини очди: бу йўл бутун эски Турк элини - Турон дунёсини исломиятга - башарият эришган энг тўғри руҳоний ва маънавий яшаш йўлига даъват этди. Унинг бу даъвати Олтой ва Тангри тоғларидан ошиб ўтароқ бутун ҳиндистонда, Хазарда, Туркияда, Эрон ва Араб ерларидаги турклар юрагида садо берди. Бу садо инсоннинг ўз Яратганини танишга ва севишга, у яратган нарсаларга муҳаббат билан яшашга даъват этди”.¹

Дарҳақиқат, Ю. Эмра мисраларида ҳам мазмунан, ҳам шаклан ҳазрат Яссавий ижодига ҳамоҳанг мисраларни учратамиз. Яссавий: “турли-туман кийганлар, тотли-тотли еганлар, тупроқ аро ётмишлар” деса, Эмра “Тонгла қабристонга бордим, кўрдим жумла жаҳон ётар” матласи билан бошланадиган ғазалида Яссавий фикрларини давом эттиргандек “Юнус сен агар ҳақиқий ошиқ бўлсанг, ўзингни бойлик билан безама, ўзини бойлик билан безаганлар бунда тупроқ бўлиб ётибдирлар”, - дейди. Эмра ижодидаги бундай оҳангларни тарки дунёчиликнинг тарғиби сифатида эмас, аксинча шоирнинг руҳий исёни сифатида тушунмоқ лозим. Юнус Эмра ҳам ижтимоий воқеликдан норозиликларини шу тариқа ифодалади. Унингча ҳақиқий ошиқ (сўфий) жаннатни орзу қилмаслиги, дўзахдан кўрқмаслиги керак. Олий мукофот қалбни поклаб, қалбан Аллоҳга (ҳақиқатга) етишмоқликдир. Шоир фикрларини ифодалашда бадий санъатлардан, анъаналари Жолинус, Мансур Халлож, Румий, Хусрав, Анушервон каби кўплаб тарихий шахсларнинг номларининг учраши, қорун, Мажнун, Лайли каби фольклордан ёзма адабиётга кирган тимсоллар ва “қуръон”, “Таврот”, “Инжил”дек муқаддас китоблардаги ривоятларга

¹ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. Т., 1991. 106-бет.

ишорани, бу китоблардаги рамзлардан фойдаланишни кўрамиз, бу шоирнинг чуқур маълумотли бўлганидан далолат беради.

ҳаёт ва ўлим, мутлоқ борлиқ, илоҳий ишқ, табиат билан узвийлик Эмра ижодининг асосий мавзудир. Шоир ўз фикрларини ифодалашда тарихий ва афсонавий шахслар, фольклордаги образлардан кўра ҳам кўпроқ реал ҳаётдаги, табиатдаги нарсалардан фойдаланади. Масалан, шоир оддий дарахт умрини инсонга қиёслайди. Ниҳолнинг ўсиб улкан дарахт бўлишини, гуллаши, бир қанча вақт гуркираб яшнаши ва охири қуриб ҳалок бўлишида инсоний ҳаёт фалсафасини кўради. Фасллар - қиш ва ундан сўнг баҳор келиши эса узоқ ҳижронда бўлган ошиқнинг ёр висолига етиши сифатида намоён бўлади, киши кўнглидаги баҳор, унинг ёрини кўриб дилига нур югургани, қалбидаги чачаклари очилгани. Эмра сўфий шоир сифатида инсон ва табиатни доимо уйғунликда кўради. Жонли, жонсиз табиат илоҳийликнинг турлича кўринишларидир холос. Эмра шеърларида учрайдиган булбул, қарға, булут, дарахт ва бошқа кўпгина образлар шоирга ҳақиқатни айтишга хизмат қилади. “Кул-илқҳақ” - тўғри сўзни айтиш Юнус Эмра шоиридир. Эмра ҳақиқатни улкан денгизга, ёлғонни шу денгизда пароканда бўлган кемага қиёслайди. Башариятнинг илғор фарзандлари инсон эрки, ҳақиқат учун, қайсидир шаклда курашганлар. Юнус Эмра “худо” инсон қалбида, инсон ўз қалбида “илоҳ”ни топмаса, бошқа ҳеч қаерда тополмаслигини айтиб, инсонни илоҳий даражада улуғлар экан, бундан “инсон ҳеч қачон қул бўлиши керак эмас”, - деган мазмун чиқади. Шоир лирикасидаги инсоний “май” ҳам ботиний ҳам зоҳирий, ҳам аввалий, ҳам охирийдир. Шоирнинг фалсафий қарашлари дидактик руҳдаги “Рисолат-ал-Нусҳия” (рисола кичик китобча, нусха-(насихат), ақлдир. “Насихатлар рисоласи” дейиш мумкин) достонида яна ҳам равшанроқ акс этган. “Рисолат-ал-Нусҳия” достони 1307 йили яратилган бўлиб, 600 байтдан ошиқроқдир. Асарнинг кириш қисми назм ва насрда ёзилган. Достон ўз навбатида яна олти қисмга бўлиниб, ҳар бир қисм алоҳида номланган. Аллегорик руҳдаги “Рисолат-ал-нусҳия” ичидаги

хар бир достон мустақил сюжетли ва фикран туғуллангандир. Булар қуйидагича номланган:

1. “Рух ва Ақл” достони.
2. “қаноат” достони.
3. “Нафрат” достони
4. “Сабр аҳволи”.
5. “Нокаслик ҳоллари”.
6. “Ақл” достони.

“Рисолат-ал-нусхия”да Юнус Эмра қарашлари янада ёркинроқ акс этган. Достонда шоирнинг дунёни идрок қилиши, борлиқни билишда Ақл ва Эътиқод асосий қуроллиги кўрсатилади. Унга мувофиқ инсон атрофидаги аниқ моддий борлиқни билишдан бошлаб, моддий борлиқдан ташқари бўлган “мутлақ ақл” ҳақиқатни билишгача бўлган йўлни ўз ақл-идроқи, қалб шуури билан ҳис қилиб босиб ўтиши керак. Асарнинг кириш қисмида шоир тўрт унсур - ер, олов, сув, шамол (ҳаво) ҳақида сўз юритади. Инсон ҳам дунёнинг бир бўлаги сифатида шу тўрт унсурдан яратилган. Одамдаги яхши ва ёмош хусусиятларнинг асоси ҳам, инсон характери - саъжиясидаги қарамаққаршилиқлар ҳам мана шу унсурлардандир. Ю. Эмра кўпроқ, шунинг учун доимо охир оқибатда яхшилик енгиб чиқади. Мажозий бу асарда воқеалар “Ақл” деб номланган шаҳарда кечади. Шаҳардаги кураш, инсондаги зиддиятларнинг Кибр ва Камтарлик, Хасислик ва Сахийлик, Очкўзлик ва қаноат, Ёлғон ва ҳақиқат ўртасидаги курашдир. Инсондаги “Раҳмоний ва шайтоний” кучларнинг курашидир, бу. Нафс, очкўзлик балосини шундай таърифлайди шоир:

Бу нафс ўғлонлари тўққиз кишидир,
Нифоқ ва ширк келтирмоқ алар ишидир
Катта ўғил Хасислик яхшилик қилмас

Жаҳон мулки анинг бўлсада унга етмас.¹

Инсон ўзидаги иллатлардан - очқўзлик, хасислик, худбинлик, манманликлардан қутилиши лозим, зеро, инсоннинг имкониятлари чексиз, рухий камолоти бениҳоя юксакдир, - дейди шоир. Инсон қудратига ишонч, агар у хоҳласа ҳар қандай тўсиқларни енга олишини кўрсатиш дostonга нуманистик руҳ бағишлайди. Зотан, одам қалб қусурларидан ўзи қутилмаса, у ўзлигидан қочиб ҳеч қаерга боролмайди. Дидактик дostonнинг ажойиб намунаси бўлган “Рисола-ал-нусҳия” Юнус Эмранинг инсон рухий қудратига ишончи, ҳурфикр шоирнинг ҳақиқатга етишиши йўлида ҳеч қандай машаққатлардан қайтмаслигининг назмий инъикосидир.

Ю. Эмре турк шеърляти тарихида “ошиқлар шеърляти” деб ном олган йўналишнинг асосчисидир. ўзбек китобхонлари Ю. Эмре шеърларини Хуршид Даврон, Азим Суюн, Жамол Камол, Тохир қаххор, Нафиса Султонқулова таржимасида биладилар. Шоир ижоди хақида мазкур муаллифнинг “Ишқ асири бўлган жон” (“ўзбекистон” 1996) китобчаси ва бир қанча илмий мақолалар матбуотда эълон қилинган.

Юнус Эмре шеърларидан.

Сўрдим гулдан, чечакдан ...

Сўрдим сари чечакдин
Юзинг недан саридир,
Чечак айтил эй дарвиш,
Оҳим тоғлар эритир.

Яна сўрдим чечаклин
Сизда ўлим бормидир,
Чечак айтир эй дарвиш,

¹ Али Чичекли. Юнус Эмра. Истанбул, 1971, 164-бет (асар турк тилиди).

Ўлимсиз ер бормидир.

Яна чўрдим чечакдин
кишин нарда бўлирсиз,
Чечак айтир эй дарвиш,
кишин тупроқ бўлирмиз

Яна сўрдим чечакдин
Тамуға¹ кирармисиз,
Чечак айтир эй дарвиш,
Ул мункирлар еридир.

Яна сўрдим чечакдин
Учмаға² кирармисиз
Чечак айтир эй дарвиш,
Учмаға одам шаҳридир.

Яна сўрдим чечакдин
Гу сизни нениз бўлир,
Чечак айтир эй дарвиш,
Гул Муҳаммад теридир.

Яна сўрдим чечакдин
Атони³ билармисиз,
Чечак айтир эй дарвиш,
Ато мингдан биридир.

Яна сўрдим чечакдин

¹ Таму²а - жаҳаннам.

² Учма²а - жаннат.

³ Ато - Одам Ато назарда тутилмо³да

қирқларни билармисиз
Чечак айтир эй дарвиш,
қиклар¹ Оллоҳ ёридир.

Яна сўрдим чечакдин
Рангни нердин олурсиз,
Чечак айтир эй дарвиш,
Ой ила Кун нуридир.

Яна сўрдим чечакдин
Бўйнинг недин эгридир
Чечак айтир эй дарвиш,
Кўнглим ҳаққа тўғридир.

Яна сўрдим чечакдин
Онақотанг бормидир.
Чечак айтир эй дарвиш,
Бу не ажаб чўровдир.

Яна сўрдим чечакдин
Сен Каъбани кўрдингми,
Чечак айтир эй дарвиш,
Каъба Оллоҳ уйидир.

Яна сўрдим чечакдин
Боққа кирсам не бўлур,
Чечак айтир эй дарвиш,
Мени исла - кетавер.

¹ +ир³лар - /арб валиларининг бир гуруми

Яна сўрдим чечакдин
Сен Сиротни кўрдингми,
Чечак айтир эй дарвиш,
Ул ҳамманинг йўлидир.

Яна сўрдим чечакдин
Кўзинг нечун ёшлидир,

Чечак айтир эй дарвиш,
Бағрим яра - тошлидир.

Яна сўрдим чечакдин
Юнусни билармисан,
Чечак айтир эй дарвиш,
Юнус қирқилар ёридир.

* * *

Илм илм билмақдур, илм ўзни билмақдур,
Сен ўзингни билмасанг неча бор ўқмоқдур.
ўқимоқдан маъни не - киши ҳақни билмоқдур,
Чун ўқидинг, билмасанг, ҳа, бир қуруқ эмгақдур,
ўқидим, билдим дема, кўп тоат қилдим дема,
ҳақни таний олмасанг, абас ерга елмақдур.
Тўрт китобнинг маъноси жам бўлган бир алифда
Сен алиф дерсан, Хўжа маъноси не демақдур.
Юнус Эмра дер, Хўжа, майли боргил минг ҳажга,
ҳаммасидан яхшиси бир кўнгилга кирмоқдур.

АХМАДИЙ

(1329-1413)

Тожиддин Аҳмад ибн Иброҳим ҳаёти ва ижоди ҳақида бизгача етиб келган маълумотларда чалкашликлар мавжуд. Манбаларда шоир туғилган ва вафот этган сана кўрсаткичларида ҳам фарқ бор. Гармиёнда (баъзи манбаларда Сивас, Истанбул кўрсатилган) туғилган Аҳмадий бошланғич маълумот олгач, билим олиш учун қоҳирага жўнайди. қоҳирада ўз даврининг машҳур табиби Шамсиддин Мухаммад ал Фанорийдан таъбабат илмини ўрганади. Аҳмадийнинг қоҳирада неча йил яшаганлиги ва қачон ватанига қайтганлиги ҳақида аниқ маълумотлар йўқ. У 1403 йили Амасьега келганда, Анқара яқинидаги жангда Боязид устидан ғалаба қозонган Амир Темур ҳам ўша ерда экан. Аҳмадий Темурга бағишлаб қасида ёзади ва Темур уни ўзига нодим қилиб олади. Лекин, тез орада Аҳмадий Амасьедан қочиб кетишга мажбур бўлади. Тазкираларда ёзилишича, Темур задогонлари билан хурсандчилик қилиб ўтирганда Аҳмадийни ҳам тақлиф қилишади. Темур эндигина сотиб олган иккита қулваччасини Аҳмадийдан баҳолашни сўрайди. Аҳмадий уларни жуда юқори баҳолаганида хайрон бўлган Темур шоирдан ўзини баҳолашни сўрайди. Аҳмадий Темурнинг камари қанча турса, ўзини ҳам шунча баҳолайди. Темур бунингдек хазилга аввал қулган бўлса ҳам, аммо кечира олмади. Буни яхши билган шоир бир кечада Боязиднинг тўнғич ўғли шаҳзода Сулаймон ҳукмдорлик қилаётган Эдирна шаҳрига жўнаб қолади.

Тахт талашган шаҳзода Мехмет ўз акаси Сулаймонни 1410 йилда ўлдиради. Аҳмадий яна Амасьега қайтиб келиб умрининг охиригача шу ерда қолади.

Шаҳзода Сулаймон саройида яшаган вақт Аҳмадий учун сермахсул ижодий давр бўлади. У ҳукмдорни улуғловчи бир қанча қасидалар ва ғазаллар ёзади. Аҳмадий номини турк адабиёти тарихига олиб кирган машҳур “Искандарнома” достонини ҳам шоир ўша вақтда яратган.

Искандар Зулқарнайн машхур тарихий шахслардан бўлиб унинг ҳақида кўплаб афсона ва ривоятлар тўқилган. Шарқда биринчи бўлиб Искандар образини бадиий адабиётга олиб кирган шоир Абулқосим Фирдавсийдир. Фирдавсийнинг “Шохнома”си бу пайтда хали турк тилига таржима қилинмаган бўлса ҳам араб ва форс адабиёти билан яхши таниш булган Аҳмадий “Шохномада”дан хабардор бўлиши мумкин. Аҳмадий ўз достонини яратишда асосан Низомийга шунчаки эргашгани йўқ, аксинча ижодий ёндашди. У достонга Кичик Осиё тарихидан ҳикоя қилувчи бутун бир боб киритди. Аҳмадий “Искандарнома” да ўз даврининг илм фани ҳақида анча кенг маълумотлар берганки, бу айниқса қимматлидир. Шунингдек у усмонийлар сулоласининг тарихини ҳам анча мукамал ёзди. Традицион Шарқ адабиётида Искандар образи олижанобликка хизмат қилувчи ҳукмдор, адолатпарвар, идеал шох сифатида тасвирланган. Бу нарса Аҳмадий достонида ҳам кўринади. Аҳмадий Искандарни Эрон тахтининг вориси, македониялик Филипнинг қизига уйланган Доронинг ўғли сифатида тасвирлайди. У буюк алломалар Арасту, Суқрот, Афлотун, Гиппократлардан таълим олади. У ҳарбий юриш қилиб-Хиндистон, Хитой, Миср ва бошқа кўпгина мамлакатларни ўзига бўйсунтиради. Искандарнинг саргузаштлари ниҳоятда қизиқарли қилиб ҳикоя қилинади. Искандар Зулқарнайн муқаддас шаҳар Маккани ҳам забт этгач, ўзини бутун дунё ҳукмдори деб билиб, энди ўлмасликни, бу дунёда боқий қолишнинг йўлини қидиради. У тириклик сувини топиш учун Зулмат мамлакатига сафар қилади. Аммо тириклик сувини топиш унга насиб қилмайди ва тез орада Искандар вафот қилади. Аҳмадий достон ёзишда фақат Фирдавсий ва Низомий асарларигагина суяниб қолмади. У Искандар ҳақидаги халқ тўқиган афсоналардан ҳам фойдаланади. Шунинг учун Искандар билан Гулшохнинг муҳаббати ҳақида ишқий романтик тарихни достонига киритди. Сўфиёна асарларга хос бўлган икки йўналишлик, яъни реал борлиқ ва мажозийликнинг қоришиб кетиши “Искандарнома”нинг характерли хусусиятларидан. Аҳмадий илм-фанни

тириклик суви деб билади. Илм-фанни чуқур эгаллаган кишининг номи адабийликка эришади. Искандар билан олишадиган ёвуз кучлар инсондаги иллатлар-тимсолидир.

Сўфий адабиётида илм-фан ҳақиқатга олиб борувчи йўл сифатида қаралган. Шунинг учунми шоир достонида илм-фан ҳақида кенг маълумот берилган. Бадиий жиҳатдан дoston жуда юксак даражада эмас. Аммо 16500 мисрадан иборат бўлган бу дoston, турк тилида, дунёвий темада яратилган илк маснавий сифатида, ўша давр адабий савияси, маърифий даражаси, тил намунаси сифатида аҳамиятлидир. Аҳмадийнинг иккинчи достони “Жамшид ва Хуршид” ҳам форс адабиёти таъсирида ёзилган. Чин подшосининг ўғли Жамшид тушида гўзал бир қизни кўриб севиб қолади. Жаҳоннининг кўп мамлакатларини кезган сайёҳ рассомдан тушида кўрган қиз юнон ҳукмдорининг қизи - Хуршид эканлигини билади. Жамшид юз минглик кўшин билан Рум элига қараб жўнайди. У сувсиз саҳролардан, қалин ўрмонзорлардан ўтиб, йиртқич хайвонлар билан олишади, жанг қилиб аждаҳони, девни енгади. Денгизда кемаси ҳалокатга учраб, ўзи тасодиф билан қутилиб қолади ва Румга келади. Хуршид ҳам бир кўрганда Жамшидни яхши кўриб қолади. Икки севишганлар ўртасидаги муҳаббатга Хуршиднинг онаси қарши чиқади. Кўпгина саргузаштлар, рақиблар билан яккама-якка жанг қилишлар оқибатида икки севишган муродларига етадилар ва Жамшиднинг ватани Чин юртига келдилар. Аҳмадийнинг бу достони ҳам тасаввуфий руҳда бўлиб, образлар аллегорик маънога эга. Жамшид ва Хуршид ҳақиқат ва илоҳ бўлса, аждаҳо-манманлик, унинг етти боши-хасад, кибрлик, очкўзлик ва бошқа иллатларнинг тимсолидир. Аҳмадий дostonларида тасаввуфни тарғиб қилишга интилган бўлса, у лирик шеърларида реал ҳаётга бир мунча яқинлашади. Фузулий Аҳмадийни ҳаёт шодликларини куйлашда Абунувосга тенглаштирганди. Аҳмадий шоир бўлибгина қолмай, моҳир таржимон ҳам эди. Ибн Синонинг “Ал-қонун” китобини турк тилига таржима қилган.

Саккиз минг байтдан ортиқ девони касидалар, ғазаллар, таркибандлардан иборат. касидаларнинг кўпи Амир Сулаймонга бағишланган. Замонасининг машхур шоири бўлган Аҳмадий хаттотлмик ҳам қилган, мусаввир бўлган.

Аҳмадий “Искандарномасидан”

Бундан ҳам от сурди тағин шаҳриёр
Анда бордики бўлди зулмат ошкор.
Дедилар шохгаки: эй шоҳи замин,
Чашма шу зулмат ичидадир яқин.
Бундан-унга гарчи оз манзил турур,
Лек йўли бошдан-охир мушкул турур.
Шох дедики; хақ бизга осон этар,
Мушқулу осонини яксон этар,
Ранж ичида ўрин олмиш чу ганж.
Не бўлур ганж излаган ҳам чекса ранж.
Чекмагунча ишқи йўлида бало,
Маъшуқин кўрмоққа йўқ ўзга даво.
Бас сипохи бирла суриб қайта роҳ,
Нақ ўша зулмат ичига кирди шоҳ.
Кетдилар зулмат ичида бир замон,
Бир кеча баробар кўпди ногихон,
Бирданига раъду рахшон бўлди барқ,
ўйлагайсан, ўтга ёнди ғарбу шарқ.
Баҳри тўкилди ҳаводан мавжи-фавж,
Шундоқ тўфон кўпдиким, -турфони Нух,-
Фатҳ эди онинг қошида ул фатух
Зулмат кўйди зулмат устига кадам,
ўйлагайсан, кўпди зулмати адам,

Лашкару шох сафларини буздилар,
Йўл-йўлакай бир бирига оздилар.
Чунки кўрмасларди бир-бири аён,
Оздилар бир-биридан бегумон.
Хизирким –бу йўлда эрди кадхудо,
Биззарура шохдин тушди жудо.
Кимини ул халқнинг этди сели ғарқ
Кимин олди ел ва кимин йиқди барқ,
Ким адашди-андин бўлмади нишон,
Ким ўлик ёки тирик – эрмас аён.
Бу қабил ишни кўриб – билди шох:
ҳеч топилмас бу топилмас сувга роҳ,
Нарсаким одамга қисмат бўлмаган –
Гарчи кўп жаҳд этса ҳам тополмаган.
Чунки ночор бўлди, кетга қайтди ул,
Лек топилмас эрди ҳеч келган у йўл.
Кетишаркан, бўлдилар бу ерга дуч,
Тошлари гавҳарди онинг ғуж ва буж.
Бири ёқут эди, бири лаъли ноб,
Ёки феруза тўкилмиш беҳисоб.
Тўрт тараф гафҳар сочилмиш шаб чироғ,
Равшан ўлмиш гавҳарнинг нури-ла тоғ,
Шоҳу-лашкар у гуҳардан бегарон –
Олишиб бўлдилар у ердан равон.
Жаҳд этиб чун юрдилар мўл, бир замон –
Чиқдилар зулмат ичидан ногаҳон,
Кўрдиларким, лашкарнинг бир нисфи пок –
қолибон у ерда бўлибди ҳалок
Хизрни излашиб тополмадилар,
қаерга йўқолибди – билмадилар.

Сезмадилар они ким кетмишди,
Бе таъаб оби ҳаётга етмишди,
Чунки у анга этилмишди таъйин,
Ложарам рўзи анга бўлди хамин.

ҲОЖИ БАЙРАМ

1352-1429

Ўз даврида шоир ва шайх сифатида жуда катта эътиборга сазовор бўлган ҳожи Байрам Чубук дарёсининг водийсидаги Зулфозил қишлоғида дунёга келди. Унинг отаси Аҳмад деҳқончилик билан шуғулланган. Бошланғич маълумот олгач, таҳсил олишни мадрасада давом эттиради. ҳижоз ва Шомга бориб тасаввуф шайхларидан таълим олади. Бурса ва Оқсаройда бўлиб, сўнгра Анқарага келиб мударрислик қилади. Тасаввуф таълимотини пухта ўрганган ҳожи Байрамнинг ўзи ҳам пирлик мақомига етиб “Байрамийлик” (Маломатийлик) тариқатига асос солади. Маломатий тариқатидагилар ўзларининг фазилатларини кўз-кўз қилмас, кенг халқ оммасидан ўзларини юқори қўймас, аксинча халқнинг оғирини енгил қилишга ҳаракат қилардилар. ҳожи Байрам асос солган тариқат дарвешлари ўзларини кўпчиликдан олиб қочмай фойдали иш билан шуғулланиши даркор эди. Деҳқончилик, тижорат ҳатто лозим бўлса аскарлик ҳам қилишарди. Умуман халққа фойдали бир иш билан шуғулланиш уларнинг маслакларидан бўлган. Байрамийлик тариқати тасаввуф оқимининг халққа фойдали, халқ манфаатини кўзловчи йўлларида бири деса бўлади. Байрамийлик тариқати халватийлик ва нақшбандийлик тариқатлари асосида вужудга келган дейиш мумкин. Бунда ҳожи Байрамга Оқсаройдаги Шайх ҳамидий Валининг таъсири кучли бўлган. ҳожи Байрамнинг тасаввуфий руҳда шеърлар айтувчи текке шоири ва Шайх сифатида обрўси шу қадар ошиб кетдики, ундан чўчиган султон Мурад II уни Эдирнага юборади. Кейинчалик яна Анқарага

келишига рухсат бериб, ҳатто унинг дарвешларини солиқдан озод қилади. Ҳожи Байрам Анқарада жоме мударриси бўлса ҳам далада муридлари билан баробар меҳнат қилган. Тирикчилик учун лозим нарсаларни ўзлари ишлаб топиб, ортиқчасини муҳтожларга улашган. Тасаввуф буюк шайхлари ва фозиллари орасида Ҳожи Байрам жуда обрўли бўлиб, уни Анқаранинг маънавий қиёфаси санардилар. Мавлоно Жалолиддин Румийдан кейинги улуғ шайх ва шоир деб билардилар. Ҳожи Байрам текке шоири сифатида доврўқ қозонган экан, турк текке шеърини ҳақида бироз маълумот бериш ўринлидир. Текке-маълум бир тариқатдаги дарвешларнинг йиғиладиган даргоҳи. Илк текке Шомда (Сурия) VIII асрда Абу Ҳошим томонидан қурилган. ҳар бир тариқатдаги дарвешларнинг саломлашиши, кийиниши, соч-соқол қўйишлари ўзига хос бўлган. Тариқатдаги зикр тушиш усуллари ҳам турличадир. Теккелар асосан тасаввуфий руҳда шеърлар ўқилиб, мусиқага солинган. Текке оирларининг кўпчилиги тариқатлардан етишган шайх ва дарвешлардир. Фикрий асоси исломият ва тасаввуф. Оллоҳнинг гўзал сифатларини мадҳ этиш, жамоли мутлаққа ошиқлик, ишқи илоҳий улар шеъринининг асос мазмунидир. Текке шеърлари девон шоирларидан фарли ўлароқ, кенг халқ оммасига хитобан шеърлар ёзганлар. Тариқатларнинг марказдан узоқ қишлоқларда ҳам кенг тарқалганлиги, омманинг асосий қисмини саводсиз бўлганлиги сабаблари ҳам текке шоирларини содда тилда, халқ оммаси тушунарли тарзда ёзишларини талаб қилгандир. Текке шоирлари ўз асарларини ўқимишли фозиллардан, саводсиз чўпонгача тушунишини истардилар. Кўпчилик тез илғаб олиши учун асарларни куйга солиб, қўшиқ тарзида куйлашдилар.

Текке шоирлари кўпроқ Анадўли шаҳар, қишлоқларида яшаб ижод этганлар. ҳамманинг маънавий юксалишида, билим ва ҳунар эгаси бўлишида бу шоирларнинг хизмати каттадир. Уларнинг ўзлари ҳам илмли кишилар бўлиб, араб, форс тилларини билар ва замонавий билим

савиясидан ҳам хабардор бўлганлар. Чуқур фалсафий фикрларни халқ тушунадиган тарзда, содда тилда англата олганлар.

Текке шоирлари асарларини девон шоирларидек ғазал, маснавий шаклида ёки халқ кўшиқлари (кўшма, турку) тарзида ёзганлар. Махсус текке назм шакли йўқ. Вазн асосан бармоқ вазни бўлиб, аруз ҳам қўлланилган. Текке шоирлари назм тилига алоҳида эътибор берганлар. Текке шеърляти тили девон шеърлятидек мураккаб, ёки соз шоирлариникидек жуда содда ҳам бўлмаган. Бунинг сабаби уларнинг шеърларида тариқат тушунчалари, илми, фалсафаси акс этиши ва айна пайтда кўпчилик англай оладиган бўлиши кераклигидир. Айтиш мумкинки текке шоирлари тили девон ва соз шоирлари тили оралиғидаги шеър тилидир. Текке шоирлари асосан сўфиёна ишқ, дунёнинг фонийлиги, нафснинг қабоҳати, инсоний ахлоқ мавзуларини қаламга олиб жўшқинлик билан куйлаганлар. Рухнинг ҳолати, соғинч ва истаклар илоҳий ва реал ҳаётнинг гўзал тасвирлари билан қоришиқ ҳолда акс эттирилади. Бу йўлда текке шоирлари девон шеърлятида халқ шеърлятида қўлланган мажозлар, рамзлардан, халқ мақол, маталларидан, тариқат атамаларидан усталик билан фойдаланадилар. Турк текке шеърляти XIII асрдан бошланиб XIV-XV асрларда энг гуллаган даврдир. XX асргача текке шоирлари асарлар яратсада, аввалги шукуҳи сусайган эди. ўрта асрлар турк шеърлятидаги асосий уч йўналишнинг бури бўлган текке шеърляти (яна девон шоирлари ва юз шоирлари ижоди кўзда тутилади) ўзига хос фикрлаш тарзи билан ажралиб туради.

Ана шундай ўз йўлига эга бўлган шоир ҳожи Байрам тариқатда ўз йўлини очганидек, шеърлятда ҳам “мактаб” яратганининг турк адабиётшунослари алоҳида таъкидлайдилар (мн. А. қабоқли). Унинг халифаси бўлган, ёки тариқати шайхларидан етишиб чиққан шоирлар Визоли қайғусиз (?-1562) Ахмад Сарбон (1545-1646), Шайх Ибраҳим (?-1655), /оибий (?-1663), Идрисий Мухтефий (?-1615), Сари Абдуллах (?-1660) каби шоирларни ҳожи Байрам издошлари дейиш мумкин.

хожи Байрамнинг шеърлари Юнус Эмре шеърларига ҳамоҳангдек. Бир мисра ёки байтда ишқи илоҳий ҳақида, бирор фалсафий фикрни тушунарли тарзда баён қилиб бериш хожи Байрам шеърларининг хусусиятларидан. Туркий тилда сўфиёна қарашларни нозик лирик услубда ифодалаш, ўйноқлик хос унинг шеърларига. Шоир ёниб яшамокни, кўнгли ҳамиша илоҳий ишқ ўтида ёнишини истайди.

Не бўлди бу кўнглум, не бўлди бу кўнглум
Дарду ғам ила тўлди бу кўнглум
Ёнди бу кўнглум, ёнди бу кўнглум
Ёнмоқда дармон топди бу кўнглум
Ён, эй кўнгул ён, ён эй кўнгул ён!
Ёнмоқдан бўлди дардимга дармон
Парвона каби, парвона каби
Шакл ишқида ёнди бу кўнглум.¹

(таржима бизники – А. А.)

* * *

На бўлди кўнглим, на бўлди кўнглим,
Дарду ғам ила тўлди бу кўнглим.
Ёзди бу кўнглим, ёнди бу кўнглим,
Ёнмоққа дармон топди бу кўнглим.
Ён эй кўнгил ён, ён эй кўнгил ён,
Ёнмоқдан топди дардига дармон.
Парвона каби, парвона каби,
Шаъмига ошиқ ёнди бу кўнглим.

¹ А. +абозли. Турк адабиёти. Истанбул. 1997. 394-бет.

Гарчи у ёнди, гарчи у ёнди,
Рангига жумла олам бўянди.
Ўзида топди, ўзида топди,
Матлабини хуш билди бу кўнглим.

Саводи аъзам, саводи аъзам¹,
Балки бўлибдир арши муаззам.
Матлаби жонон, матлаби жонон,
Бўлса ажабми, энди бу кўнглим.

Сайри биллоҳдир, сайри биллоҳдир,
Ли ма аллоҳдир, фано филлаҳдир.
Айинасинда, ойинасинда,
Кирди, сивони² топди бу кўнглим.

“Ал фақру фахру, ол фақру фахри”³,
Демадиларми Ул оламлар фахри.
Фақр фахрини, фақр фахрини,
Маҳву фанода топди бу кўнглим.

Байрамий энди, Байрамий энди,
Байрам этарсан ёр ила энди.
ҳамду санолар, ҳамду санолар –
Ёр ила байрам қилди бу кўнглим.

Билмоқ истасанг ўзни,
Жон ичра изла жонни.
Жондан кечиб топ уни,

¹ Саводи аъзам – 1) катта шаърар, 2) Маккаи мукаррама.

² Сиво – бош³а, ’зга.

³ “Ал фа³ру фахри” - “Фа³рлик фахримдир” (мадис)

Сен сени бил, сен сени.

Ким билса афъолини,

Ул билди сифотини.

Унда топди зотини,

Сен сени, бил сен сени.

Кўринган сифаотингдир,

Уни кўрган зотингдир.

Ўзга на ҳожатингдир;

Сен сени бил, сен сени.

Кимки ҳайратга толди,

қалби нурга ғарқ бўлди.

Тавҳиди зотни топди,

Сен сени бир, сен сени.

Байрам ўзини билди,

Билганни унда топди.

Топгани ўзи бўлди,

Сен сени бир, сен сени.

* * *

ҳеч кимса торта олмас, оғир фалакнинг ёйи,
Дардига кўнгил берма бир кун олади войи.

Чун у юзини бурди, бир лаҳза қарор этмас,
Неча сарни пой этар, дўнар-сар этар пойи.

Бир фоний вафосиздир, қавлига инонма ҳеч,

Гоҳ бойни этар йўқсил, гоҳ йўқсил этар бойни.

Байрам, ҳамма олимлар бу маънининг остинда,
қофдан қофга ҳукм этар, билмас бу муаммони.

Воҳиддир ул ваҳбатда, касратда фикр тафрик,
Хизр етмади бу сирга, билдирмади Мусони.

Мискин ҳожи Бектош, сен дунёга кўнгил берма,
Бир улуғ иморатдир, олма бошга савдони.

* * *

Менинг мақсудим оламда эмасдир, лекин илло ҳу,
Бу менинг дардима дармон эмасдир, лекин илла ҳу.

Эмасдир ҳуру-ю ғилмон, на жаннат кўшки, на Ризвон,
Бу менинг кўнглима султон эмасдир, лекин илла ҳу.

Анинг нақши ҳаётинда жаҳон бир зарра бўлмишдир,
Назар этсанг у заррадан кўринмас, лекин илла ҳу.

Эй Байрамий, агар идрок этарсан сен бу оламда,
Бу сирнинг сиррига кимса эришмас, лекин илла ҳу.

XIV аср охири XV асрнинг биринчи ярмида яшаб ўтган текке шоирларининг пешқадами, файласуф, Байрамийлик тариқатининг асосчиси ҳожи Байрам миллат маънавиятининг юксалишида муҳим хизмати синган шахслардандир.

ЮСУФ СИНОН ШАЙХИЙ

(1371-1422-29)

Турк адабиёти тарихида шайх аш-шуар, яъни шоирларнинг шайхони билан улуғланган Юсуф Синон Гармиёний - Шайхий Гармиён (Кутахя) бейлигида 1371 йил дунёга келди. Шайхий ҳақида адабий манбаларда бизгача-анча мунча маълумотлар етиб келган. У ўз юртида бошланғич маълумот олгач, билим олиш учун Эронга кетади ва у ерда офтальмологияни (кўз табиби) чуқур ўрганиб, малакали табиб бўлиб етишади. Ю. Шайхий Эрондан Эдирнага келиб 1410 йилгача султон Сулаймон саройида, сўнгра Бурсада Меҳмед 1 (1403-1451) даволаганлиги учун сарой бош ҳаками лавозимида эришади. Ю.Синон Шайхий даврининг улуғ табибларидан бўлса ҳам унинг машҳурлиги шоирлиги туфайли эди. /азаллар билан танилган Шайхий Султон Муроддан Низомий Ганжавий “ҳамса” сидан бирор дostonни турк тилига таржима қилиш топшириғини олади ва “Хисрав ва Ширин” дostonини турк тилига таржима қилади. Маълумки, самонийлар ҳукмдори бўлган Хусрав Парвиз (VII аср) ва унинг гўзал, садоқатли рафиқаси Ширин ҳақида, адабиёт оламида биринчи Фирдавсий машҳур “Шохнома”сида ёзганди. Низомий дostonини биринчи маротаба туркий тилга олтин ўрдалиқ шоир кутб Эркин таржима қилган. 1367 йилда Фахриддин Ёқуб ибн Муҳаммад-Фахр тахаллусли шоир Ойдин бегининг илтимосига кўра, Низомий асарини усмонли туркчасига эркин таржима қилади. Аммо, Фахрий ўз дostonига “Шохномадан” баъзи бобларни (М; Баҳром Гўр ҳақида) киритади. Ю.Шайхийнинг “Хусрав ва Ширин” дostonи усмонли турк тилида, шу мавзуда бўлган иккинчи дoston эди.

Шайхий Султон Мурод 11 нинг буйруғига кўра Низомий “ҳамса” сининг Хусрав ва Ширин дostonидан 1000 байт таржима қилиб, султонга тақдим этади. Мамнун бўлган Мурод 11 шоирга Доқузлар қишлоғини

ином қилади. Шайх Доқузларга кетаётганда қишлоқнинг аввалги эгаси томонидан уюштирилган қароқчилар ҳужумига учрайди ва ўзи зўрға қочиб қутилади.

Мана шу воқеа таъсирида Шайхий “Харнома” сатирик асарни ёзади. “Харнома” турк адабиёти тарихида ёзилган илк ҳажвий асар бўлиб, бу дoston ҳақида биринчи мартаба 1917 йил проф.Фуад Купрулду маълумот берган. Асар 126 байтдан иборат бўлиб, илк 12 байт тавхид ва наътдир. Подшоҳга бағишланган 26 байтлик мадҳия бор. Дoston масал шаклида бўлиб, асосий мавзуни Эронлик шоир Амир Хусайиннинг асаридан олинган бўлса ҳам, Шайхий илк бор юқори мансабли шахслар ҳақида ҳажвий гап айта олди. Хўкизга ҳасад қилиб, унингдек шоҳ истаб, қулоқларидан ҳам айрилиб қолган эшак ҳақидаги масал Шайхий дostonида ижтимоий мазмун касб эта олган.

Шайхийхига катта шуҳрат келтирган “Хусрав ва Ширин” 6944 байтдан иборат бўлиб, шоир таржимани тўлиқ охирига етказа олмаган. Низомий дostonига эркин ёндошган Шайхий бу дostonда Хусрав, Фарход ва Ширинлар томонидан айтилган 26 ғазални киритган. Фарход образи ҳам жуда ёрқин яратилган. Низомий “Искандарнома”сини эркин таржима қилган. Аҳмадий асар тилини соддалаштиришга ҳаракат қилган бўлса, Шайхий “Хусрав ва Ширин”да аксинча араб, форс сўзларидан кўпроқ фойдаланади. Шайхнинг бир девони бизгача етиб келган ва девон икки мартаба нашр қилинган. Девонда 20 қасида, 2 таркибанд, 3 таржибанд, 2 мустахзод, 200 ғазал бор. Проф.Али Ниход Тарлан 1946 йилда биринчи нашрини тайёрлаган. Девондаги ғазаллар асосин сўфиёна руҳда бўлиб, шоир ўзини бир ошиқ дарвеш деб билади. Унинг назарида бутун дунё дафтардир, унга гуллар билан севиқли ёр тасвирини ёзиш керак. “Жон булбули ёр юзини кўрмаса ғамни унутмас, жаннат боғи ҳам кўзга қафас кўринади”.

Шайхий ғазаллари тасаввуфona мажозларга бойлиги, бадий анъаналар моҳирона қўлланганлиги, нафислиги билан ажралиб туради.

/азаллар

Баҳор мавсумидир, ҳамдами сабо бўлайлик,
Гул ва дўст бўйи ила ошино бўлайлик.

Чун даври лоладир, ихлос ила қадаҳ тутайлик,
Негаким наргис бўлур, масти бериё бўлайлик.

Замона сиррини қўй ғунча каби сарбастга¹,
Чаман сафосига гул каби дилгушо бўлайлик.

Бул жаҳоннинг фатҳига Жам жомдир демиш мифтаҳ²,
Келинг, мулозими жоми жаҳоннамо бўлайлик.

Баҳор тавбага Шайхий жунун демиш оқил,
Бугун мувоффақат эт, эрта порсо бўлайлик.

* * *

Не хабар берди сабо зулфи паришоннинг учун,
Ки бинафша мотамсаро кўринур онинг учун.

Не сабаб бош очар-у, қўл кўтарур сарву чинор;
Ки дуо айлар улар қадди хиромонинг учун.

Ой юзинг кўргач бўлур равшан еру осмонлар,
ҳар на важҳ айтар эсам шул моҳитобоним учун.

¹ Сарбастга – эркинча, озодликка

² Мифтаҳ – калит

* Дандон - тиш

Лола чок этди юзинг гул ёноғинг рашкидин,
/унча чок этди ўзинг лаъли дурафшонинг учунг.

Дур-у гавҳар сочилур, нозик каломлар ёзилур,
Шайхий иншо қилажак шул лаб-у дандонинг* учун

АХМАД ПОШО

(?-1497)

ХУ аср турк адабиётининг энг ёрқин юлдузларидан бўлган шоир Аҳмад Пошо, ўша вақтда усмонлиларнинг пойтахти бўлган Эдирна шаҳрида туғилди. Унинг отаси Валийуддин Илёс Мурод 11 нинг қозиаскари, яъни бош харбий қозиси эди. Ўз даврида яхши маълумот олган Аҳмад Пошо фаолиятини Бурсадаги Муродия мадрасасида мударрисликдан бошлагади. Тез орада Эдирна қозиси бўлди. 1451 йил тахтга ўтирган Фотих Султон Меҳмет назарига тушган Аҳмад Пошо қозиаскар, шахзодалар отабеги ва вазир лавозимигача кўтарилди. Вазир Аҳмад Пошо кўплаб шоирларга валинеъматлик қилади, устози Малихийнинг султонга таништириб, ҳурматини бажо келтиради. Аммо саройдаги курашлар шоир Аҳмадийни ҳам четлаб ўтмайди. Шоирнинг “ахлоқсиз”лиги ҳақида подшога чақув бўлади ва Аҳмад Пошо зиндонга ташланади.

Йеди-Куле (етти минора) зиндонида ётган шоир “Карам қасидаси”ни ёзиб султонга етказадик; “кулларнинг адашмоғи мумкин, аммо подшонинг авфи қаерда” мисраларини ўқиган шох шоирни авф қилиб Бурсага жўнатади. Шоир Бурсада Орхан ва Муродия мадрасаларида дарс беради. Кейинчалик Анқара санжақбейни этиб тайинланади, Меҳмет иккинчининг вафотидан сўнг тахтга чиққан Боязид 11 Аҳмад Пошога илтифот кўрсатиб Бурса санжақбейлигини беради. Айрим манбаларда Аҳмад Пошо оила қурмаганлиги айтилса, бошқаларда Фотих Меҳмет

Аҳмадни Тўти исмли жорияга уйлантиргани, шоирнинг бир қизи бўлиб, қизи ҳам хотини ҳам эрта вафот этгани, ундан сўнг Аҳмаднинг оила қурмаганлиги айтилади. Аҳмад Пошо умрининг охиригача Бурсада яшайди ва 1497 йил қазо қилгач ўзи қурдирган мадрасага дафн қилинади.

Аҳмад Пошо лирик шоир бўлиб, унинг шеърляти турк адабиёти тарихида ўзига хос ўрин тутди. Аҳмад Пошо дунё гўзаллигини тариф этар экан, инсон мана шу гўзалликдан баҳраманд бўлишини куйлайди. Шоир сифатида у ҳофиз Шерозий ижодини бир намуна деб билган ва ижодда унга эргашган. Аҳмад Пошо ғазаллари ўзининг нафислиги араб, форс сўзларини қўллаши билан ажралиб туради. Шоир ижодини икки даврга бўлиш мумкин. 1. А. Пошони зиндонбанд бўлгунига қадар ёзган ижоди. Бу даврда шоир қасидалар ва ғазаллар ёзиб ижодда кўпроқ форс шоирларига (Хофиз) эргашган. 2. Хазрат А. Навоий билан танишгандан кейинги шърияти. Манбаларда кўрсатилишича 1481 йил А. Навоий ўзининг 33 ғазалини Султон Боязид 11 га юборган. Султон бу ғазалларни Бурсага, Аҳмад Пошога жўнатади ва Навоий ғазалларига назира бағишлашни шоирдан сўрайди. Аҳмад Пошога А. Навоий ғазаллари шунчалик маъқул келадикки А. Пошо Навоийнинг 33 ғазалига назира бағишлайди. Мана шу назиралардан бири;

Зулфингки узорингда этар жилвалар,эй дўст
Товуси жунондирки очар болу пар, э дўст
Хаттинки тилсим этди лабин доирасига
Ширинлик учун мушк ила афсун ёзар, э дўст.
қўй, борма куноғига рақибинг, билурсен
Ит бўлган ерга ҳеч малак этмас, гузар, э дўст
Зулфи сиёхнинг чиқмади зебо кулохиндан
Зероки харир ичра булур мушки тар, э дўст
Воиз сўзига воқиф ўлуб, ёз тукмади чашмим.
Сард бўлса-ҳаво бўлмагай мардумда гар, э дўст

Не важ хила юз сурмағай Ахмад аёғингга,
Не бош ила тарк этмағай йўлингда сар, э дўст

Шоир ўзининг Фотих Меҳмет замонидаги кунларини эслаб, ўзини А. Навоийга Фотихни Хусайин Бойқарога қиёслашга ижора бор.

Ахмад Пошо ғазалларида муҳаббат бош мавзу. Шоир ўзини “Муҳаббат куйчиси” лигини айтади. Севги жамики шодликларнинг айна пайтди ғам-андуҳнинг сабабчисидир, у ошиқ-машуқ муносабатларини тасвирларкан, табиат кўринишларидан усталик билан фойдаланади.

Хар кимин ким хамдами гул юзли бир жанон ўлур
Хонаси жаннат киби доим бохористон ўлур
Ошуғу машуққа ўхшар офтоб ила замин
Ким бири йиғлагунча бириси ҳандон ўлур.

(Таржима бизники А. А)

Ахмад Пошо ижодининг, ундан кейинги кўплаб турк шоирлари ижодида таъсири кучли бўлган.

Ахмад Пошо девонида усмонли турк тилида ёзилган ғазаллар билан баробар, араб, форс тилида ёзилган ғазаллар борким, шоир бу тилларни яхши билганлигини кўрсатади.

Ахмад Пошо ғазалнавис сифатидагина эмас, қасиданавис сифатида ҳам машхур бўлган. Биринчи ёзган “Сарой қасидаси” 1461 йил Султон меҳмет Фотих Истанбулда қурдирган, Европада Северал номи билан машхур, ниҳоятда гўзал сарой ҳақидадир. Шоир саройини фотографик аниқликда тасвирлаш билан чекланмай, шоҳона одоб-ахлоқ ҳақида ҳам фикр юритади. Асар бадий жиҳатдан ҳам, маданият обидаси ҳақида маълумот бериши жиҳатидан ҳам аҳамиятлидир. Иккинчи қасида “Карам қасидаси” олижанобликни мадҳ этса, учинчи “куёш қасидаси” Султон Меҳмед II га бағишланган.

Умуман Аҳмад Пошо усмонли тилининг кенг имконияти ўз шеърляти мисолида кўрсата олди ва ўрта аср турк адабиётини янада юксакликка кўтарди.

ҲАМИДУЛЛА ҲАМДИ - ОҚШАМСИДДИН (ЧАЛАБИЙ)
(1448-1509)

Турк адабиёти тарихида биринчилардан бўлиб “Хамса” ёзган шоир ҳамди Болу яқинидаги Гўйнуқта туғилди. Унинг отаси Оқшамсиддин байрамия тариқати шайхларидан бўлиб, ҳамдининг ёшлиги сўфийлар даврасида кечади. 10 ёшлигида етим қолган ҳамдининг акалари ўз тарбиясига оладилар. ҳамди Чалабий оилада 12 фарзанд эди. Тазкираларда ҳ. Чалабий ҳақида маълумотлар кам. У Бурса мадрасаларидан бирида мударрислик қилгани ва Шайх Иброҳим Таннурийнинг мудирлиги бўлганлиги маълум. ҳамдининг ҳаёти қашшоқликда кечган. Акалари уни фикҳ илмини ўрганиб, қози бўлишини исташганди, аммо бўлажак шоир бу йўлдан бормади. Акалари билан ораси бузилган ҳамди шоир сифатида ўзига ҳомий ҳам топмаган. У “Юсуф ва Зулайхо”асарини ёзиб, Султон Боязид 11 тақдим қилганлиги, бироқ шоир эътиборсиз қолгани ҳақида ёзадилар. Шунинг учун шоир “Юсуф ва Зулайхо”га ўз тақдирдан шикоят қилиб ёзилган бобни киритган. Бир умр моддий мухтожликда яшаган шоир ҳамди Чалабий Гуйнуқта вафот этади ва отасининг ёнида дафн қилинади.

Шоирнинг асосий адабий мероси бўлган “Хамса” дostonлари қуйидагилар;

1. “Юсуф ва Зулайхо”,2. “Лайли ва Мажнун”,3. “Тухфат-ул ушшоқ”,4. “қиёфат-нома”,5. “Мавлуд”.

“Юсуф ва Зулайхо” дostonи 1491-92 йилларда ёзиб тугатилган. Бу дostonни “Хамса”нинг 1чи асари қилиб олишни шоир ўз тақдир кам Юсуф тақдирига ўхшаб кетганлиги учунлигини айтади. ҳамди ўз дostonини ёзишда машҳур тожик шоири А.Жомийнинг “Юсуф ва

Зулайхо”сига суянган. Юсуф образи шарқ адабиёти кенг тарқалган образдир. Бу образ дастлаб “Таврот”ва “Инжил”да сўнгра “қуръон”да ўз ифодасини топган. ҳалқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиётда Юсуф ниҳоятда гўзал, олижаноб, доно шахс сифатида тасвирланади. Шарқ халқлари адабиётнинг бир қанча йирик намояндалари "Юсуф ва Зулайхо" номида дostonлар яратганлар. Дostonларда Юсуфнинг ҳасадгўй акалари томонидан савдогарларга қул қилиб сотилиши, оқибат Юсуф Миср фиръавннинг амалдорларидан Потифарнинг хонадонига келиб қолиши ва Потифарнинг хотини Зулайхо Юсуфни севиб қолади ва унга изхори дил қилади. Хожасига садоқатли Юсуф Зулайхо ишқини рад қилади. Аламзада Зулайхо тухмат қилиб Юсуфни зиндонга ташлатади. Зиндонда Юсуф фиръавннинг соқийси ва новвойи билан бирга бўлади. Уларнинг тушини таъбирини айтади. Маълум вақтдан сўнг Фиръавн кўрқинчли туш кўриб, таъбирини сўраш учун Юсуфни зиндондан чиқаради. Юсуф Фиръавнга юртда етти йил тўқчилик, етти йил очарчилик бўлишини айтиб, тўқчиликда ғалла ғамлашни маслаҳат қилади. Фиръавн бу ишларни Юсуфнинг ўзига топширади. қахатчилик бошлангач бошқа эллардан ҳам Мисрга ғалла излаб одамлар кела бошлайди. Юсуфнинг акалари ҳам келадилар. Хуллас Юсуф ўзини танитгач акалари кечирим сўрашади. Юсуф отаси ва бошқа қариндошларини Мисрга олдириб келади. Юсуф дардида йиғлаб-йиғлаб кўр бўлиб қолган Ёқуб ўғли Юсуфнинг бармоқлари кўзига теккач кўра бошлайди. (Юсуфнинг кўйлагини кўзига суртиш варианты ҳам бор.) Юсуф ва Зулайхо ўртасидаги муносабатларга ҳам шоирлар турлича ёндошганлар.

Юсуф ва Зулайхо ҳақидаги ривоятлар асосида Фирдавсий (X-XI аср) Бахтиёрӣ. (X аср). Шиод ҳамза (X111) Али(XIII аср). Сули Фақих (XIII), Шаҳобиддин Ошиқ (XIV) Рабғузӣй (XIV), Дарӣй(XIV) Дурбек (XV). А.Жомӣй(XV). Х. Х.Чалабӣй (XV) Нозим Хиравӣй (XV!!) Хозик (X1X) ва яна бошқа кўпгина форс-тожик, ўзбек, турк, озарбайжон шоирлари дostonлар яратганлар. Дostonларда ҳам бир шоир даврининг муҳим

воқеалари ва ўз ахлоқий ва фалсафий қарашлари акс эттиришга интиланганлар. Масалан; Дурбекнинг “Юсуф ва Зулайхо” достонида шаҳар камал қилиниши картинасининг берилиши, шунингдек дostonларда Юсуф образининг талқин ҳам турлича. Юсуф ҳақида илк дostonларда Юсуф ва Зулайхо илохий образтасвирланса, масалан Юсуф ва Зулайхонинг қайта ёшариши/ Кейинчалик Юсуф ва Зулайхо муҳаббати дуёвий талқин қила бошланди. Бош қаҳрамонларни тарихий шахс, Зулайхони гўзал қиз сифатида Дурбек ва Абдурахмон Жомий дostonларида тасвирланганлар.

Юсуф ва Зулайхо образига ХХ асрнинг йирик сўз усталари Нозим Хикмат ва Т.Маннлар ҳам мурожаат қилганлар. Т.Манн “Юсуф ва унинг акалари” асарини, Нозим Хикмат “Гўзал Юсуф” асарини яратди. ўзбек шоири Рамз Бобожон ҳам “Юсуф ва Зулайхо” номли асар яратган. ҳамди ўз образларини янада ҳаётийроқ чиқиши учун, дostonга ўз даврига хос хусусиятларни, турмуш тарзидаги деталларни киритади.

“Лайли ва Мажнун” ҳамди “Хамса”сининг иккинчи дostonи бўлиб, Низомий дostonи асосида ёзилган. 1499-1500 йилларда ёзилган бу дostonга А.Навоий “Хамса”сининг таъсири кўпроқ бўлган.

Учинчи дoston “Тухфат-ул ушшоқ” ёзилган санаси аниқ эмас. Тасаввуф руҳида бу асар икки ёшнинг севгиси ҳақидадир.

“қиёфат-нома” ва “Мавлуд” ҳамдининг тўртинчи, бешинчи дostonларидир. 150 байтлик “қиёфатнома” инсоннинг ички ва ташқи дунёси уйғунлиги ҳақида бўлса, “Мавлуд” пайғамбарнинг туғилиши тўғрисидадир.

Х.Чалабийнинг кичик бир девони ҳам бизгача етиб келган ва у Сулаймония кутубхонасида сақланади.

“Юсуф ва Зулайхо”дан

Карвон чун йўлга равон бўлди,
Юсуфнинг кўзларига қон тўлди.

Ашки йўлларни лолазор этди,
Йиғлабон ҳар ерни пинор¹ этди.

Бир-икки марҳала чун кетдилар,
Модарининг қабрига ҳам етдилар.

Ул мақомга эришди, чунки мурур²
Тушди модар мазори узра бу нур.

Тушди Роҳил узра роҳиладан³,
Айрилиб қолди магар қофиладан.

Ул мазорни кучиб, қилиб зори;
Деди юз дард ила шу гуфторни:

“Айри тушдим падардан, эй модар,
Менга зулм этдилар биродарлар.

Гул каби аввал олиб бордилар,
Гул каби сўнгра ерга урдилар.

Гулдайин авайлаганим баданни,
Сурдилар тупроққа ул расанни.⁴

Тош ила урдилар; забун бўлдим,
Лола янглиғ ғариқи хун бўлдим.”

¹ Пинор – було³

² Мурур - 'лган

³ Роҳил – к'чган, ришлат этган

⁴ Раса – ёл²из

Оҳким сарви нозпарвардин,
Бўлди устунни хонаи дардин.

қаҳр ила чоҳ қаърига отдилар,
Оқибат банда дебон сотдилар.

Кошки мен ҳам ўлсам, эй онажон,
Сенга ҳамхона бўлсам, эй онажон.

Ровийлар дейдики, ул вақт бул мазор,
Зори қилди гўёким ошиқи зор.

Деди: “Йиғлама, эй кўзим нури,
ўтда ёқма бу хоки мансурни.¹

Мендан сенга башоратлар,
ҳали қўнгай бошингга давлатлар.

Ки подшоҳ бўларсан Миср шаҳрига,
Эгилибон келгайлар эшигингга.

Яна бўлар хоки пойинг уларга тож,
Келгайлар ҳузурингга бўлиб муҳтож.

Даргоҳингга арзи ҳол айлагайлар,
Садоқатин баён айлагайлар.”

Бу хитобни чун Юсуф айлади гўш,
Бўлди дарду фироқ ила баҳуш.

¹ Хоки мансур - ²олиб тупро³, мансур Холлож тупро²и.

Ётиб анда бу ҳол ила қолди,
Карвони анча-мунча йўл олди.

XVI аср турк адабиётига умумий назар.

XVI аср турк мумтоз адабиётининг энг гуллаган, юқори чўққисига чиққан “олтин даври”дир. Бу “олтин давр”да усмонлилар империяси сиёсий, ҳарбий жиҳатдан қудратли, уч қитъага ёзилган бир давлат эди. Усмонлиларнинг улуғ ҳукмдорлари ҳам шу даврда етишиб чиқди. Империя сарҳадлари шимолда Рус даштларига, жанубда ҳинд океанига, ғарбда Юнонистон, шарқда Ажам (араб) ичкарасигача етиб борган. Европа давлатлари ҳам турк султони билан ҳисоблашарди. Давлатнинг сиёсий нуфузи мустақамлиги, албатта илм-фан, санъат-маданият, адабиёт ривожига замин яратди. Савдо-сотиқ ишлари ривожланган, кўплаб хорижий эллардан Истанбулга қарвонлар оқиб келар, бу ўз навбатида халқлар ўртасидаги маданий алоқаларни кучайтиради. Диний, ирқий низоларга барҳам берилиб, шаҳару қишлоқларда осудалик ҳукм сурди. Истанбул миллий маданият гуллаб яшнаётган шаҳарга айланди. Султоннинг ва бекларнинг саройларида илмий-адабий мунозаралар уюштирилди, ижод аҳлига эътибор қилинарди. Истанбул, Бурса, Эдирна, Маниса Конья ва бошқа йирик шаҳарларда кўплаб жоме, хонақоҳ, мадраса, кутубхона қарвонсаройлар қурилиб, ажойиб меъморлик ёдгорликлари бунёд этилди.

Турк мумтоз шеърининг энг ёрқин юлдузлари Махмуд Абдул Боқий, ҳаёлий, Рухий каби шоирлар ҳам ўша даврнинг адабий, маданий муҳити туфайли етишиб чиқди. Истанбулдагина эмас, бошқа йирик

шаҳарлардаги сарой ва мадрасаларда ўзига хос адабий гуруҳлар тўпланди. Империянинг маданий марказлари бўлмиш Истанбул, Едирна, Бурса, Конья, Ускуп, Дунёбакар шаҳарларида адабий муҳит ўзига хос тарзда ривожланди. Энди турк шоирлари фарсий тилда ижод қилган буюк шоирлардек эмас, Ахмад Пошо, Нажотий каби туркий тилда ижод қилган, айтиш мумкин бўлса, ўз ватандош устозлари ижодига эргашиб ижод қила бошладилар. Девон шеърляти асосан аруз вазнида яратилгани учун шеърлятда араб, форс калималари ниҳоятда кўп қўлланиларди. Бу даврда шеърлят тилини “Туркийлаштириши”га интилишлар ҳам шу сабаблидир. “Турки басит” яъни содда халқ туркчаси ва халқ тушинадиган мажозларда шеър ёзиш тарафдорлари ҳам бор эди. Ойдинли Висолий, Эдирнели Назмий кабилар. Аммо, бу йўналиш тарафдорлари унга муваффақиятга эриша олмадилар.

XVI юз йилда тазкирачилик, тарихчилик, маснавий ёзиш борасида ҳам ижобий силжишлар бўлди. Халқ ҳикоялари йўлида дидактик асарлар яратилди. Ишқий, ахлоқий, диний мавзуларда, панд-насихат, тарихий воқеаларни акс эттирувчи асарлар, жумладан Ибни Камоннинг “Юсуф ва Зулайҳо”, қора Фазлийнинг “Гул ва Булбул”, Тошлижали Яҳёнинг “Хамса”си яратилди.

Шаклан мураббага ўхшаш, аммо содда тилда, куйга солиб айтиш учун ёзилган, шарқий номини олган шеърлар ҳам асосан шу давр маҳсулидир. XVI асрда “Шаҳар ангиз” жанрида Истанбул, Бурса, Эдирки, Диёрбакир каби шаҳарларга бағишланган кўплаб асарлар вужудга келди. Ломийнинг Бурса тарифи келтирилган “Шаҳар ангизи” айниқса машҳурдир. Умуман XVI асрда аввалги юз йилликлардаги адабий йўналиш янада мукаммаллашиб, турк классик адабиёти мазмунан ҳам, шаклан ҳам анча бойиди. Бу даврда кўплаб ғазалнавис, маънавийнавис шоирлар етишиб чиқиб, турк адабиёти саҳифасини янада безадилар. Зотий, Боқий, Исҳоқ Чалабий, Фигоний, Раҳмий, ҳайратий, Ломий ҳаққоний, Назмий, Шоҳидий, Шукрий, Жалолий, Бехиштий, Шарифий, /азолий, Шамсиддин

Сивасий, Нихоний, Хотамий, Васфий, Хайлик Бей, Усулий, Камол Пошозода, Бағдодли Рухий XVI аср турк классик адабиётининг энг кўзга кўринган вакиллари дир.

МАХМУД АБДУЛ БОҚИЙ

1526-1600

Мумтоз турк адабиётининг, умуман турк девон шеърятининг энг йирик вакили Боқий дир. Унинг отаси /отих жомесининг муаззини Мехмет Афанди илмли киши бўлса ҳам, моддий жиҳатдан бадавлат эмас эди. Отасининг истаги бўйича Боқий хунар ўрганиб оилага моддий кўмакташиши керак эди. Аммо илмга бўлган чанқоқлик, Боқийдаги табиат берган иқтидор туфайли мадрасада ўқийди, ўз даврининг йирик уламоларидан дарс олади. Кейинчалик ўзи ҳам мадрасада дарс беради. 25 ақча маош олиб ишлаб юрган Махмуд кейинчалик жуда юқори лавозимларга кўтарилади. Боқий Сулаймония мадрасасининг мударриси, Макка қозиси, Истанбул қозиси, Анадўлу ва Румэлида қозиаскар ва зифаларида ишлайди. Боқий яшаган давр усмонлилар давлатининг шон-шуҳрати порлаган давр эди. /азаллари ва айниқса “Сунбул қасидаси” билан танилган шоири Султон Сулаймон қонуний ҳам жуда ҳурмат қиларди. Султоннинг 1555 Эронга юриш қилиб зафар қозонишига бағишлаб Боқий қасида ёзгач, унинг обрўси янада ошиб кетади. 1566 йил Сулаймон қонуний вафот қилади. қонунийдан кейинги султонлар Салим II (1566-1574), Мурад III (1574-1595) Мехмед III (1595-1602) ҳам Боқийга яхши муносабатда бўладилар, шоирга шоҳона эҳсонлар бериб, эъзозлайдилар. Бир умр юқори лавозимларда бўлган Боқий 70 ёшида истеъфога чиқади. Шоир 1600 йил 7 апрелда 74 ёшида вафот қилган. Боқийнинг жонозаси /отих жомесида шайхулисом Сунуллох Афанди томонидан ўқилиб, дабдабали дафн маросими ўтказилади.

Усмонийлар давлатида “шоирлар султони” деб танилган Махмуд Абдул Боқий ўз даврида бошқа Шарқ мамлакатларида ҳам машхур эди. Арабистон, Эрон, хиндистон саройларида ҳам Боқий ғазалларини ўқишган. ҳатто Эрон шоҳи Боқийни ўз саройига таклиф қилганлиги маълум. Боқий макка қозиси лавозимида турган вақтида, кўплаб мусулмон мамлакатларидан зиёратга келган илм аҳли, шоирлар билан учрашган, суҳбатлашган, бу ҳам шоирнинг машхур бўлишига сабаблардан биридир.

М. Боқийнинг поэтик ижоди ўз даврида ҳам, ундан сўнг ҳам зўр қизиқиш уйғотиб, кўпгина турк шоирлари Боқий ижодига эргашганлар. Шоирни лирик шеърятнинг ҳоқони, бадий сўз устаси деб ҳурматлаганлар. Айримлар Боқий ғазалларини, машхур форс шоири ҳофиз Шерозий ғазаллари билан тенг қўйганлар. ҳатто шоир Нодим Боқий ғазалларидек ғазал ёзиб бўлмайдидея улуғлайди. ўрта асрлар яратилган деярли барча адабий тазкираларда Боқий ижоди осмонга кўтариб мақталади. Уни турк шеърятинида янгилик яратган, шеърят тилини энг юқори чўққисига олиб чиққан шоир сифатида тарифланади. Мана шундай бир воқеани ҳам айтадилар. Ижодини жуда эрта бошлаган Абдул Боқий ўз ғазалларини, ўша вақтдаги машхур шоирлардан Зотийга олиб келиб кўрсатади.

Шоир Зотий ёш бир йигитчанинг шундай ажойиб ғазаллар ёзганига ишонмайди. Кейинчалик бу ғазалларни ўз девонига киритади ва бу иши фош бўлганда “ажойиб шоирдан” ўғирлаш айб эмаслигини айтади. Кўринадики Боқий катта-кичик замондош шоирлар бирдек тан олганлар. Бунга Боқий ғазалларининг юксак бадий савияда ёзилганлиги биринчи сабабдир. Адабиётшунос олим Аҳмад қабоқли “Турк адабиёти” дарслик китобида Боқий адабий санъатини юксак баҳолаб шундай ёзади: “Боқийнинг санъати, бир сўзла айтганда мукамал бир санъатдир. Шеърларида юқори даражадаги жўшқинлик илҳом ва бадият бор. Сўзлар том маънода ўз ўрнида қўлланилиб, мазмун чуқур ифодаланган. Заковат ва сўз санъатларига алоҳида эътибор берилади. Калималарида бир нечта

англаш бера оладиган, мисралар оҳангини энг юқори даражага кўтарадиган шоирдир”.¹

Боқийнинг бизгача етиб келган девони асосан ғазаллар ва қасидалардан иборат бўлиб, мазмунан ўша давр адабий муҳитига хос бўлган традицион тарздадир. Боқий ғазалларидаги бош мавзу-севги. Бадиий образлар ҳам (гул, булбул, май, баҳор, куз ва бошқалар) кўпроқ анъанавий. Лекин, шоир мисраларида араб, форс, турк тилида бундай қўлланиладиган сўзларни, масалан, муҳаббат, шароб ва ҳакозо, шундай усталик билан ишлатиладики, унинг айрим ғазалларини уч тил вакили ҳам бирдек ўқиб тушуниши мумкин. Боқийнинг бу бадиий маҳорати хусусида, турк адабиётининг тадқиқотчиси проф. В. С. Гарбузова қуйидагиларни айтганди: “Боқий томонидан поэтик мисраларни бу қадар мураккаблаштирилиши шунинг учун зоҳир бўлдики, у уч тилдаги (турк, форс ва араб тилларидаги) сўзлардан ғоят усталик ва катта қобилият билан фойдаланиб, кўп сонли омоним ва синонимларни вужудга келтирди. Боқий шеърларида шу қадар кутилмаган ўхшатишлар, шу қадар мураккаб метафоралар, шу қадар кўп нозик имо-ишоралар борки, фақат ўша даврда жуда катта билимга эга бўлган кишигина тушуниш мумкин эди”.² Дарҳақиқат Боқий ғазалларида ва айниқса қасидаларида кўплаб аниқ фанларга оид маълумотларни ҳам учратамизки, шоир ўз даврининг анча билимдон зиёлиларидан бўлганига ишончингиз комил бўлади. Унинг Сулаймон қонунига бағишланган қасидалардан бирида кўплаб планеталарнинг номи келтирилади ва бу ҳодиса бадиий санъатдаги тимсол, ўхшатиш, қиёслаш вазифасини ўтайди.

Масалан қасиданинг бошланишидаги қуйидаги мисраларга эътибор қилинг:

ҳангами шаб кунгарак қасри осмон

¹ Аҳмад +або³ли. Турк адабиёти. 2-жилд. Истанбул 1997 йил. 597-бет.

² Гарбузова В. С. Турк адабиёти классиклари. Тошкент-1960. 78-79 бетлар.

Зайн бўлмиш эди шуълаланиб шамъи ахтарон;
Хели кавокаб ичра ёниб машъали камар,
Сахни самода равшан эди роҳи қаҳкашон:
Даст чўзмиш эди килки шаҳобга дабири чарх,
Туғро нависи ҳукми худованди инсу жон.
Базму фалакда созлар эди Зухраи созга чанг,
Айшу сафода хурраму, хандону шодумон.
Бу чарх чанбарида тутиб давр усулини,
Даффори меҳр қилмиш эди чехрасин ниҳол.
Бир тиғи зар нишонила кирмишди арсага,
Шамшир бози маъракайи саҳна осмон.¹

(Миртемир таржимаси)

Боқий шеър тузилишига жуда эътибор қилган. ўрта асрларда шеъриятида урф бўлган тарих айтиш ёки бир байтдан бир неча маъно келтириб чиқариш мумкин бўлган ғазаллар ёзишда камолот даражасига кўтарилган. “Техник шеърят” соҳасида ажойиб намуналар яратган шоир, бир-бирига зид бўлган тушунчаларни усталик билан боғлардики, бунда мазмун ҳам бузилмачсди, шеърнинг шакли ҳам гўзаллашарди. Боқий учун асосий эстетик ўлчов-нафислик, назокат ва гўзаллик эди. “Шеърят нафис ва гўзал бўлиши керак” -деб ёзганди шоирнинг ўзи ҳам. Шеър тузилиши санъатини заргарона маҳнатга қиёслаган Боқий,ғазал композицияси, ритм тузилиши, оҳангдорлик, мусиқийликка алоҳида эътибор беради. Мумтоз ғазалларида учрайдиган анъанавий образларга шоир янгича ёндошади. Лолани май тўла қадаҳга қиёсласа, майхонани гулзорга чаманга қиёслайди. “Сен гулзор истар бўлсанг майхонага кел, гул истар бўлсанг мана майкоса”. “Бу дунёнинг гўзаллиги май ва севги эмасми?” “О. Боқий ўткинчи дунё ғамларини унут, май тўла қадаҳни кўтар” мазмунидаги мисрлар шоир ғазалларида тез-тез учрайдики, буни рамзий маънода

¹ ‘ ша китоб. 80-бет.

тушуниш керак. Бутун Шарқ шеъриятида бўлганидек, Боқий шеърлари ҳам тасаввуфий руҳдан мосува эмас. Аммо, кўпроқ шоир реал ҳаётни куйлашни афзал кўради. Унинг ғазалларида “Жаҳон афсонадир алданма Боқий, жом у кюдлик, ҳаёлу хоба бензар” каби мисралар учрасада, табиатан завқли, гўзалликка ошно бўлган шоирнинг ҳаётсеварлиги унинг асарларига ҳам кўчгандир. Дунё боқий эмаслиги, ўткинчи замонда беҳуда ғам-андухга берилмасликка ундаш маълум маънода ижобийдир. Боқий ғазалларидаги нафислик, гўзал ташбеҳлар ўқувчи завқига завқ кўшиб, унинг ҳиссиётини тарбиялашда муҳим рол ўйнайди. Кутилмаган ўхшатишлар киши зеҳнини чархлайди.

Сарв қоматлар илк ёнин олурлар йўлин,
Раҳи гулзора кўчар йўллари Истанбулин.

Боқий форма жиҳатдан ёрқин мисраларга, нозик инсоний ҳис-туйғуларни ҳам сингдира олган. Шоирнинг лирик идеали – “мукаммаллик денгизи, илм кемаси, шеърият масканидир”.

Маҳмуд Абдул Боқий ўша давр турк шеърияти тилини яна бир поғона кўтарди. У турк тилини лексик жиҳатдан ҳам, грамматик жиҳатдан ҳам ўзлашма архаик сўзлардан тозалашга ҳаракат қилди. У шеър шаклини мукаммаллаштиришга кўпроқ эътибор берсада, мазмунни унитгани йўқ. Анъанавий образлари янгича эстетик юк юклади, чиройли метафоралар, ўхшатишлар топиб, шеърият бадииятини янада гўзаллаштирди. Маҳмуд Абдул Боқий ижоди ўрта асарлар турк шеъриятидаги ниҳоятда нафис ва латиф ани пайтда мураккаб тилли шеърларнинг энг яхши намунаси дир.

НАФИЙ

1582-1636

Асли исми Умар бўлган, XVII асрнинг машхур шоири Нафий Арзудига яқин бўлган ҳасан қалъа деган жойда туғилган. Нафий тахаллусини унга дўсти, даврининг таниқли тарихчиси Али /олиб ўғли белган. Ижодининг илк даврида шоир Заррий тахаллуси билан шеърлар ёзган.

Нафийнинг отаси қрим хонлари хизматида эди. Ёшлигидаёқ истеъдоди намоён бўлган бўлажак шоирни Мурод Пошо Истанбулга олиб келтиради. Султон Аҳмад I даврида пойтахтга келган Нафий Усмон II, Мустафо каби султонларга қасидалар ёзгани маълум. Аммо, Мурод IV Нафийга жуда катта ғамхўрлик қилади. Шоирнинг энг ижоди гуллаган давр ҳам Мурод IV ҳомийлигидаги вақтдир. ўзи ҳам шеърлар ёзган Мурод IV “шеър оламининг султони бўлган бу тоза сўзбош шоирга” ўзининг ашаддий мухлис бўлганини маълум. Султон шоирни хос мажлисларга чақирар, узоқ суҳбатлар қураар, шеърларини тинглаб катта-катта эҳсонлар берарди. Султоннинг “эркатойи” бўлган, жуда яхши маълумотли, араб, форс тилларини билган Нафий ҳақида тазкираларда маълумотлар камлиги ҳақида савол туғилиши мумкин. Айтишларича Нафий жуда “аччиқ тилли” шоир бўлган. У ўз сатирик шеърларида йирик амалдорлар, давлат миқёсидаги кишиларни ҳам ҳажв қилган. Шунинг учун уни душманлари ҳам кўп бўлган, балким ўша сабаб шоир ҳақида ёзишни хуш кўрмагандирлар замондошлари.

Мурод IV Нафийга ҳомийлик қилиши уларнинг табиатан, яъни характерда бирқбирига ўхшаши билан изоҳлашади, айрим адабиётшунослар (Масалан: Аҳмад қабокли). Шунинг баробарида Мурод IV аввалги султонларга нисбатан адабиёт, санъатга эътибор кўрсатиб, давлатда тинчлик – осойишталик ҳукм сураётганини исботламоқчи ҳам бўлди. XVII асрдаги ташқи ва ички низолар усмонлар империясини анча чарчатиб кўйганди. Мурод IV давлатнинг аввалги улуғворлигини илм-фан, адабиёт, маданиятга рағбат кўрсатиш билан бироз бўлсада тикланса уринди. Мурод IV шоирни қанчалик яхши кўрмасин, гоҳида, ранжиган

вақтлари ҳам бўлган. Лекин бу узоққа чўзилган эмас. Нафийнинг сатирик асарлари, султонга ёқса ҳам, танқид қилинган шахсларга ёқмасди, албатта. Нафий ҳажвий асарларини тўплаб “Сихоми қазо” (“Тақдир ўқлари”) деб атайди ва султонга тақдим қилади. Махмуд IV Бешишишмоси саройида “Сихоми қазо”ни ўқиб ўтираркан, ногоҳхаво ўзгариб, шохнинг ёнига яшин келиб тушади. Бундан хузурсизланган ва ўзгача маъно кашф этган султон Нафийни чақиртириб келтиради ва унга бундай ҳажвий асарлар ёзмасликни тайинлайди. Шоир ҳам сўз беради. Аммо бироз вақт ўтгач Нафий, султоннинг куёви вазир Байрам Пошо ҳақида ҳажв ёзади. Бундан ғазабланган Байрам Пошо Нафийни жазолашга султоннинг розилигини олишга эришади. Шоирни алдаб саройга чақиртиради ва ертўлада бўғиб ўлтиртириб жасадини денгизга улоқтириди юборади. Аммо Нафий ёзган ҳажвий асарлар халқ ўртасида тезда машҳур бўлиб кетади.

Нафий адабий меросини уч гуруҳга бўлиш мумкин. Биринчиси турк тилида ёзилган “Девон” бўлиб, “сўзим” радибли наът билан очилади. “Девон”да Мавлоно Жалолиддин Румийга мадҳия ва 57 қасида бор. Шунингдек 119 та ғазал, таркибанд шаклида ёзилган “Соқийнома” ҳамда қитъа, рубоийлар бор.

Иккинчиси шоирнинг форсча “Девони”дир. Девонда 8 наът, 8 қасида, 1 соқийнома, 1фахрия, 21 ғазал, 171 рубоий бор. “Девон” бир нечта нусхалари Туркия ва Европадаги кутубхоналардан топилган. Адабиётшунос олим Али Ниход Гарлан бу нусхаларни қиёсий ўрганиб, ҳамда туркчага таржима қилиб 1944 йилда Истанбулда нашр эттирган.

Учинчиси, Нафийнинг ҳажвий асарларини тўплаган “Сихоми қазо” мажмуасидир. Бундаги асарлар савия жиҳатидан бир хил эмас. Айрим нусхалари бир-биридан фарқ қилади. ҳажвий асарларда асосан Нафийга замондош амалдорлар объект қилиб олинган. ўша даврда яшаган шоирлардан айримлари ҳақида ҳам Нафийнинг салбий фикрлари акс этган.

Шунингдек, Нафийнинг “Тухфатул-ушшоқ” нояли 97 байтдан иборат қасидаси ҳам бор. Бу асар Фузулий “Енисул қалб” достонига ва шу

мавзудаги асарларга назира тарзида ёзилгани учун, адабиётшунослар бу асарни мустақил назм намунаси сифатида санамайдилар.

Даврининг ғазалнавис ва ҳажвчи шоири сифатида танилган Нафий ижодигача кўзга ташланган ўзига хослик, шеърлардаги кўтаринки оҳангдир. Шоир бу оҳангни сақлаш учун турк, араб, форс сўзларидан ўсталик билан фойдаланади. Шу йўсундан Нафий қасидаларидаги услуб, девон шеърлятида қолиплаган услубдур. Шоирнинг сўз манбаи бой бўлиши мумкин, лекин уни асарда мусиқий бир тарзда бериш мушқил. Ишқ, фалак, ҳижрон, висол мавзусидаги Нафий ғазаллари бу борада муваффақиятли чиққан. Шоирнинг ижодий диапозони кенг, у ғазалларида фақат ишқий мавзуларни эмас, ҳарб ва қаҳрамонлик, тасаввуф мавзуларини ҳам маҳоратла ёрита олган. Шоир танлаган мавзусини ўзи истагандек тасаввур этар уни ёритишда ҳам қийналмасди. У ўзигача ҳеч қўлланмаган калималар ва табирларни усталик билан шеър мағзига сингдириб юборарди. Нафийнинг шеърларида янгича бир оҳанг, хаёл ва ҳаёт кучи бордек. Масалан шоирнинг уруши тасвирига бағишланган мисраларини ўқисангиз, қиличларнинг жарангланиши туйгандек бўласиз.

Нафий ижодининг яна бир ўзига хослиги мажозларда бойлик, кичик ва кўтаринки руҳдир. Шоир гоҳида арузнинг қатъий қолипларига риоя ҳам қилмасдан, сўзларга ўзгача оҳанг бағишлаганга интилади. Боқий сингари шеър “техникаси”га эмас, кўпроқ сўз оҳангига эътибор беради.

Нафий шеърлятни улуғ неъмат деб билган. У шоирларни султонлардан юқори қўяди. Шоирлар бўлмаса, ўтиб кетган шоҳларни ҳеч ким билмасдиям, эсламаслиям” дея ёзганди Нафий. Шоир ғазалларида айни пайтда мағрурона ёзилган мисраларни ҳам учратамиз. Гоҳида у ўзини бирга замондошларидан устун қўяди. Шеър айтганида ҳатто “ҳофиз ҳам жим туради” тарзидаги ўзига ишонч ва бино қўшиш ҳам бор.

Нафийнинг ҳажвиёти айниқса ўз даври учун характерли бўлиб, шоир турк адабиёти тарихида биринчилардан бўлиб, султон саройининг ички кирдикорларини қаламга олади. Ундаги лаганбардорлик, сохталик,

кўзбўямачиликларни озми-кўпми фош қилади. Шунинг учунми Нафий ҳажвиёти халқ ўртасида тез тарқаларди. Халқ ҳам шоирга керакли ҳурматни кўрсатарди. Тарихчи Кочубей Байрам Пошо томонидан ўлдиртирилган шоирнинг жасадини денгизга ташлатишни ҳам, халқдан Нафий ўлимини яшириш учун қилинганлигини ёзганди.

Нафий ғазаллари, айниқса сатирик шеърлари билан XVII аср турк шеърлятига янгича бир оҳанг олиб кирган шоир бўлиб қолди.

Ошиққа ҳеч таъна қилманг, мубталодир найласин,
Одамга меҳру муҳаббат бир балодир найласин.

Кўнгли дилбардан узилмаса ажабми ошиқнинг,
/амзасила то азалдан ошинодир найласин.

Зулфига қолса паришон айламасди дилларни,
Ани таҳриқ¹ айлаган боди сабодир найласин.

Нетсин, бўлса муҳтариб² холи дили ушшоқдан,
Сийнаси ойинайи олам намодир найласин.

Бўлмаса Нафий не қилгай дилбаста зулфи дилбара,
Таъби шўҳи дома тушмас бир ҳумодир найласин.

* * *

Баҳор бўлса, яна сайру гулистон бўлганин кўрсам,
Гўзал сайр айламоқ ушоққа осон бўлганин кўрсам.

Латофатдан кўринса осумоннинг акси ҳар ерда,

¹ Таъриқ³ - ёндирмо³, сувсатмо³

² Музтариб – изтиробли, хаста, йи²лаган.

Чаманда ўзга бир олам намоён бўлганин кўрсам.

Яна роз духтарин¹ пайдо этиб азми қарор этсам,
/аминг хотирда нопадую пинҳон бўлганин кўрсам.

қизарса, гул-гул ўлса, тоби майдан рўйи сўзоним,
Руҳи жонони ҳам гул ҳам гулистон бўлганин кўрсам.

Сафодан бирқбирининг сийнасин чок этса дилбарлар,
Гўзаллар маст бўлиб дасти гирибон бўлганин кўрсам.

Боқиб гоҳ сийнайи жонона, гоҳ жоми майи ноба,
Дили девона барру² баҳра султон бўлганин кўрсам.

Мухассал³ бундаин бир кун кўрмасдан ўлсам, эй Нафий,
Фалак мен ўлмаин хок ила яксон бўлганин кўрсам.

Юсуф Набий

1640-1712

XVII асрнинг иккинчи ярми XVIII аср бошларида яшаб ўтган энг шуҳратли турк шоирларидан бири Юсуф Набийдир. Урфада туғилган шоирнинг отаси Хожи /афғодзода исмли киши бўлиб, оилада ҳам илмга, адабиёт ва санъатга қизиқиш кучли эди. Бўлажак шоирнинг болалиги илм ҳавосига тўйинган бир муҳитда кечди. Бошланғич тахсилни Урфада олади. Мунтазам равишда илмини ошириб борган Набий араб ва форс тилларини шеър ёзиш даражасида яхши ўрганади. 25 ёшида Истанбулга келиб, вазир Мустафо Пошонинг хизматига киради. Тезда Истанбулдаги адабий

¹ Духтарин - ³из

² Барр – 1. ваъдасига соди³, муқсин, карамли. 2. Тупро³, ер, ер юзи.

³ Мухассал – хулоса, натижа, ниҳоят

муҳитда ўз ўрнини топади. Даврининг устоз шоирларидан бўлган Ноилийнинг эътиборига тушади ва ҳурматини қозонади. Юсуф Набига мустаф Пошо умрининг охиригача хомийлик қилади. У вазирнинг девонида котиб, сўнгра турли юқори лавозимларда ҳам ишлайди. хатто бир қанча ҳарбий юришларда вазирнинг ёнида бўлади. 35 ёшида ҳаж сафарини ихтиёр қилади. ҳаждан қайтиб “Тухфатул ҳарамайн” (“Икки муқаддас шаҳарга саёҳат”) номли асарни ёзиб Султон Мехмедга топширади. Географик руҳдаги бу асарда Юсуф Набийнинг Макка ва Мадина шаҳарларига қилган саёҳатлари, ўша шаҳарларда ижтимоий муҳит ўқишли тарзда жуда яхши ифодаланганди. Китобнинг Мехмед IV совға қилиниши ҳам бежиз эмас. Султон севиқли шоири Юсуф Набийнинг ҳаж сафари учун шароит яратиб берган, ўша вақтдаги Макка валийсига хат ёзиб, Набий эътибор қилишини ҳам буюради. Умуман Юсуф Набий 72 йиллик ҳаётида олтига султонлар ҳукм сурган даврни кўради. Бу ҳукумдорларнинг барчаси (Иброҳим I, Мехмед IV, Сулаймон II, Султон Аҳмад II, Мустафо III, Аҳмад III) Набийга яхши муносабатда бўлиб, илтифотлар кўрсатиб турган. ҳаж сафаридан сўнг Юсуф Набий улуғ вазир Мустафо Пошо билан Морага кетади. 1685 йил вазирнинг вафотидан сўнг Халаб шаҳрига бориб жойланади. ҳалаб валийси Балтожи Мехмед Пошо шоирнинг дўст ва ҳомийси эди. Узоқ йиллар ҳалабда яшаб, Балтожи Пошо улуғ вазир бўлгач, 70 ёшида Истанбулга қайтади. Ниҳоятда илмли ва пок инсон бўлган Набий ўз вафот кунини олдиндан башорат қилиб, қитъа ёзадики “кетти Набий Афанди жаннатга тек” мисралари унинг вафотини тарих санасини англатади. 1712 йил 12 апрелда кўз юмган. Шоирнинг қабри Ускудардаги қоражааҳмад қабристонидадир.

Юсуф Набий билимдон ва камолотга эришган шахсият унинг замондошлари шоир ҳақида ҳамиша ҳурмат билан ёзадилар. Набийни фозил диндор, пок инсон сифатида тарифлайдилар. Сабр-тоқатли, ширин сўзли, атрофидагиларни ишларига аралашавермайдиган Набий самимий дўстлари кўп эди. Турли можоролардан ўзини олиб қочадиган, ғийбатларга

кўшилмайдиган шоир характери унинг асарларида ҳам акс этгандек. “Хайрияий Набий” маснавийси шоирнинг фалсафий, эстетик қарашлари ўзига жамлаган асарларидан биридир. Набийнинг икки ўғли бўлиб, ўғиллари Абулхайр ва Мехмед Эминлар ҳалаб таваллуд топганлар. Умуман Набий ижодининг энг гуллаган даври, ҳалаб шаҳрида Балтожи Мехмед Пошо ҳомийлигида бўлган давридир. “Хайрияий Набий”ни шоир ўғли Абулхайрга бағишлар дидактик руҳда ёзган. Шоирнинг мақсади ҳам ўғлига насиҳатлари тарзида ёзган достони орқали ёшларга тўғри йўл кўрсатишдир. Достоннинг ҳар бир боби маълум бир ахлоқий категорияларга бағишланган. Асарда яхшилик, сахийлик, ақллилик, софдиллик, хушёрлик мадҳ этилса, хасислик, қизикқонлик, бузуклик, ёлғончилик, нопоклик сингари киши табиатида бўладиган иллатлар танқид қилинади. Юсуф Набийнинг ўзи бир умр сарой аҳлларига яқин бўлиб яшаган бўлса ҳам, ўғлига султонлардан узоқроқ бўлишни насиҳат қилади. Саройдаги турли хил ғийбатлар, иккиюзламачилик, шахсий манфаат йўлида бир-бирини сотишлар ҳеч қачон киши қалби оромда бўлмайди. Набий ўз ахлоқий принципларидан келиб чиқиб, ўғлига тинч ҳаёт кечириш йўлларини кўрсатади. Достонда ўза замоннинг маълум бир иллатлари шоирона тилга, кенг халқ оммасига тушунарли қилиб ифодалаб берилгани учунми, асар тезда мушхур бўлиб кетади. Достонда мақол ва маталлар жуда ўринли қўлланган, образларга бой. Асарнинг баён қилиш усули ҳам жозибали бўлиб, арабга, форсча сўзлар нисбатан кам ишлатилган. Набий олға сурган бош ғоялардан бири илм билан мунтазам шуғулланишдир. Саодатга эришишнинг энг тўғри йўли илмда эканлигини уқтиради шоир. Асар 1694 йилда ёзиб тугатилган бўлса, XIX асрда Европа тилларига таржима қилинади. Француз шарқшуноси Павэ де Куртей маснавийни фаранг тилига таржима қилиб, 1857 йил нашр қилдиради.

Юсуф Набийнинг иккинчи достони “Хайрабод” ҳам ҳалабда ёзилган. Бироқ бу асар руҳи ва сюжет тузилиши жиҳатидан “Хайрия”дан томоман фарқ қилади. 1705 йилда ёзиб тугалланган бу асар кўпроқ халқ

эртақларини эслатади. Набий асар сюжетини Ф. Атторнинг “Шоҳийнома”сидан олганлигини ва ўзига давом эттирилганлиги очик ёзади. Достон мазмунан ҳам, сюжет қурилиши жиҳатидан ҳам қизиқарли. Юсуф Набий асарни ўқишли бўлиши учун Шарқ адабиёти анъаналаридан, салафлар ижодидан унумли фойдалангани сезилади. Бу ҳақда олима В.С. Гарбузованинг қуйидаги фикрларига тўлиқ қўшилиш мумкин: “Достон билан танишилганда ёзади олима – шу нарса маълум бўладики, Набий Атторнинг қисқа ва нисбатан содда сюжетини қайта ишлаган ва баъзи нарсаларни Низомий ҳамда Набийдан, кўпгина нарсаларни эса халқ эртақларидан олиб, бу сюжетни давом эттирган. Бундан ташқари достон воқеалари Кичик Осиёга кўчирилган ва унинг қаҳрамонлари чинакам турклар сифатида тақдим қилинган”.¹

Достонинг бош қаҳрамонлари журжонийлар шоҳи хуррамшоҳ, сарой шоири Фахр, шоҳнинг қули Жовид ва шаҳар ўғриларининг бошлиғи Чалақдир. Воқеа хуррам шоҳ саройидаги базмда шоир Фахрнинг шеър ўқиши ва бундан мамнун бўлган шоҳ ўзининг суюкли қули Жовидни Фахрга ҳадя қилиши билан бошланади. Аммо шоир Фахр шоҳ ўзига келгач, бу тухфасидан айниб қолажагини билади. Шунинг учун ҳам базм қатнашчилари уй-уйларига тарқалган пайтда Фахр бу қулваччани ертўлага қамаб қўяди. Бу ертўлага фақатгина тахтнинг тагидан йўл бор эди, холос. Ертўланинг калидини эса икки кишининг гувоҳлигида бир амалдорга беради. Эрталаб шоҳ кайфи тарқагач, шоирнинг қилган ишидан хурсанд бўлиб, уни мақсайди. Шоҳ калидни олиб ертўлага тушади. Бироқ у ерда фақат бир уюм қулнигина кўради. қулвачча тасодифан чиққан ёнғиндан ёниб халок бўлган бўлади. Хуррамшоҳ шу қадар чуқур қайғуга ботадики, дунёвий ишларнинг ҳаммасидан воз кечиб, тарки дунё қилади ва ўз вақтини ҳамиша тоат-ибодат билан ўтказади.

/оят кўрқиб кетган шоир Фахр сахрога қочиб кетади, саргардонликда янада ажойиброқ шеърлар ёзади.

¹ Гарбузова В.С. Турк адабиёти классиклари. Тошкент-1960. 93-бет.

Аттор асарининг сюжети ана шу ерда тамом бўлади. Наби эса уни куйидагича давом эттиради: аслида қулвачча Жовид ҳалок бўлмаган экан. Шам ағдалиб кетиб, Жовид ётадиган тўшак ёна бошлаганда бола уйғониб қолган ва ёрдамга сўраб бағирган. Кўп вақтлардан бери шоҳ саройини ўғирлашни орзу қилиб юрган ва ерни кавлаб тахт ўрнатилган хонага яширин йўл очган ёзувчи Чалак шу пайт болага ёрдамга келади. Зиёфат кечасида Чалак худди ертўлада пойлаб ётган бўлади ва Жовиднинг бақирганини эшитиб, ертўла девонини дарҳол тешади ва болани муқаррар ҳолатдан сақлаб қолади.

Чалак болани кутқаргач, Жовид унинг гуноҳини кечиришни шоҳдан сўраб беришга ваъда қилади. Чунки Чалак мамлакатдаги барча ўғриларнинг бошлиғи бўлиб, шоҳнинг одамлари узоқ вақтлардан бери унинг изидан қувиб юрган бўлдилар. Жовид ўзини шоирга инъом қилиб юборганлиги учун шоҳдан хафа бўлади ва унга араз қилиб вақтинча Чалакнинг уйида қолишга қарор қилади.

Бу вақтда Хуррамшоҳ тарки дунёсини давом қилиб ҳамма вақтини тоат-ибодат билан ўтказар эди. Бир куни у тасодифан ертўлага қаердандир тоза ҳаво кираётганлигини сезиб қолди. Деворларни синчиклаб кўздан кечириб чиққан шоҳ бир жойнинг усталик билан тешилганини кўради. У тор йўллакка чиқади. Юра-юра у бир ҳовлидан чиқиб қолади, бу ҳовлида серсоя чинор тагида Жовид ширин уйқуда ётганини кўради. Лаҳм шоҳни тўппа-тўғри Чалакнинг уйига олиб чиққан эди.

Жовидни кўрган шоҳ унга ўзини ташлайди. Бироқ уйқудан турган замон лой ва тупроққа беланган шоҳни таний олмаган Жовид қоча бошлайди. Хуррамшоҳ эса Жовиднинг кетидан югуради. Тўполон овозини эшитиб уйдан чиққан Чалак ҳам шоҳни танийди ва кимдир болани хафа қилмоқчи шекилли деб ўйлаб, буларнинг кетидан у ҳам югуради. Уларни шаҳар кўчасида кўриб қолган сарой кўриқчилари ҳам ҳайратда қолиб, “ушланглар, ушланглар!” дея бақиршади ва уларни қувлайди.

Оломон тез қочаётган Жовиднинг кетидан югуриб бир хароба масжид ҳовлисига кириб келади. Бу ҳовлида қудуқ ва унинг ёнида сербутоқ бир дарахт бўлади. Бола дарахтнинг устига чиқади, бироқ шоҳ синиб кетиб, Жовид қудуққа тушиб кетади. Шоҳ ҳам дарҳол арқонга осилиб қудуқнинг ичига тушади. Чалак ҳам шоҳнинг кетидан қудуққа тушади. Соқчилар эса қудуқ ёнига келиб унинг ичига кетма-кет тош ташлайверадилар. Бироқ ҳеч ким ўлмади.

қудуқ тубига йиқилган Жовид омон қолади. У йиқилган жойида баланд дарвозани кўради, дарвоза орқали эса ажойиб боққа киради. Бог ичида Жовид гўзал қизга дуч келади. қиз бу ерда ўзини хотинликка олмоқчи бўлган даҳшатли дев Темтемнинг тутқуни бўлади.

Жовид ва унинг кетидан етиб келган шоҳ қиз ўтирган жойга яқинлашар-яқинлашмас уларни девнинг хизматкорлари ушлаб олади. Дев уларнинг кимлигини билгач, болани ҳам, шоҳни ҳам ўлдиришга азм қилади. Дарахт шоҳлари орасида яшириниб турган Чалак Жовид билан Хуррамшоҳнинг бошига қандай кулфат тушаётганини кўради. Кечаси у дев соқчиларининг шаробига билдирмай кўкнори аралаштириб қўяди. Шундан сўнг улар ҳаммаси қаттиқ ухлаб қоладилар, Чалак эса уларнинг бошларини танасидан жудо қилади. Темтем шу кеча гўзал қизни ўзига бўйсиндирмоқчи эди. Бироқ Чалак пайдо бўлади ва девни ўлдиради. Шоҳ билан Жовид омон қоладилар.

Шоҳ Чалакка мардлиги учун миннатдорчилик билдиради ва унинг олдинги гуноҳларини кечади. Жовид гўзал қизни севиб қолади. Шоҳ эса уларнинг қовушишларига рози бўлади.

ҳаммалари беҳад хурсанд бўлган ҳолда бир-бирларидан рози бўлиб қудуқдан чиқадилар.

Ана шундан сўнг яна бир қатор воқиалар рўй беради, уларнинг ҳар бирида Чалак гоҳ шоҳни, гоҳ Жовидни, гоҳ бутун мамлакатни келгинди душманлар ҳужумидан омон сақлаб қолади.

Ниҳоят, шоҳ яна катта зиёфат уюштиради. Бу зиёфатда саҳродан олиб келинган шоир Фаҳр ҳам қатнашади. Зиёфат вақтида шоҳ ўз саргузаштларини айтиб беради ва кўпчиликнинг талабига кўра, Чалакни саҳийлик билан мукофотлайди. Зиёфатдан сўнг Чалак мамлакатдаги барча ўғриларни ўз ҳунарини ташлашга ва ҳалол турмуш кечиришга кўндиради. Чалакнинг ўзи эса Хуррамшоҳнинг азалий душмани ҳукмронлик қилаётган Кирмонга жўнайди. Чалак Кирмон шоҳини маст қилади ва оёқ-қўлини боғлаб, Журжонга олиб келади. Хуррамшоҳ ўз душманини ўлдирмайди, аксинча унинг гуноҳини кечиб, дўстлашади.

Достон ана шундай тугалланади ва унинг охирида Хуррамшоҳ мамлакатини Хайробод деб аташларининг сабаби очиб берилади. Чунки ўшандан бери бу мамлакатда фаровонлик ва осойишталик ҳукм сураётган экан.

**(асар сюжетининг насрий талқинида
В.С. Гарбузова таржимасидан фойдаланилди)**

Набийнинг “Хайробод” достони оптимистик руҳи, шу мавзуда ўрта асрларда яратилган илк асар сифатида ҳам аҳамиятлидир.

Асарларида юксак бадиий маҳорат намунасини бера олган шоир адабий мероси қуйидагилардир.

1. Турк тилида битилган девонда 1 тавҳид, 4 наът, Истанбул буюкларига бағишлаб ёзилган мадҳиялар ва қасидалар бор. 1 таркибанд, 1 муҳаммас, 3 тахмис, Мехмед IV аталиб Маснавий шаклида ёзилган шеърлар, ҳамда кўплаб ғазаллар ҳамда рубоийлар ҳам ушбу девондан жой олган.
2. Форсча девонида 32 ғазал, Румий, ҳофиз, Жомий, Салим I, Шифой, Назирий, Шафкат, /арбий, Толибий ғазалларига тахмислар иборат.

3. А. Жомий форсча шеърга солган 40 ҳадис мазмунини турк тилига таржима қилган “Таржимак ҳадиси Арбаин” асари.
4. Набийнинг “Хайрия” ва “Хайрабод” дostonларининг амҳида нашрлари.
5. Сурнома. 587 байтдан иборат бўлиб, султон Мехмед IV фарзандлари тўйлари поэтик ифодаланган маснавий.
6. Фотихномаси Команича. Мустафо Пошо буйруғу билан ёзилган тарихий асар.
7. “Туфат ал-Харамабн” (Икки муқаддас шаҳарга саёҳат) шеографик мазмундаги асар.
8. Зайли сийари Вайсий. XVII аср наср устаси Вайсий асарига илбча тарзида ёзилган.
9. Муншаот. Набий мактублари ўз ичига олган бу асар, шоир ҳаёти ва ижоди ҳақида қимматли маълумотлар бериши билан аҳамиятли.

Шоир ижоди ҳақида кўплаб илмий тадқиқот ишлари яратилган. Абдулқодир қорахоннинг “Набий” (1953, 1917) Огоҳ Сирри Левенднинг “Набийнинг Сурнамеси” (1944) монографиялари шулар жумласидандир. Профессорлар Ф. Кўпрулу, А.Н. Тарлан, А.қобоқлилар ҳам Набий ҳаёти ва ижодига оид қимматли материалларини ўз илмий ишларида ёзиб қолдирганлар.

Набий ғазалиётдан

Одам асири дасти мушайят эмасмидир?

Олам забуни панжаи кудрат эмасмидир?

Бу парданинг дурунига боқ, изтиробни кув,

ҳар меҳнатнинг оқибати массарат эмасмидир?

Базми ҳаёт роҳи муҳаббатда ошиққа

Таклиф этилса жонигаминнат эмасмидир?
Йўқ гарчи садман ситамигдан қочаримиз,
Аммоки дасти нозинга заҳмат эмасмидир?
Бир сенми комиёб бўлажаксан замонадан,
Эй танги чашм, кор банавбат эмасмидир?
Муҳтожи ризқи холиқ экан сарбасар жаҳон,
Махлуқдан ниёз мазоллат эмасмидир?
Набий, забони нутқим этган хомаи мажоз
Машшотал аруси ҳақиқат эмасмидир?

XVII асрдаги ижтимоий ҳаёт ва адабий муҳитга умумий назар.

XVI аср Усмонлилар давлатининг катта ўзгаришларга юз тутган даври эди. қонуний Султон Сулаймоннинг ўлиmidан сўнг тахтга ўтирган Салим II ҳам қонуний йўлини давом эттирди. Давлатнинг иқтисодий аҳволи, ички ва ташқи сиёсат бир маромда сақланиб турди.

XV асрда ривожланиши бир оз сусайган девон адабиёти XVI асрга келиб ўзининг энг юксак чўққисига чиқди ва бу ривожланишни XVII асрда ҳам давом этди.

Аср бошларида Турк-Ислом маданияти ҳукм сурган жойларда ўзига яраша муаммолар пайдо бўлган эди. Марказий Осиёда юз йиллардан буён ҳукм суриб келаётган сиёсий вазиятдаги ички зиддиятлар тугатилмаган, Олтин ўрдадаги Тўхтамиш ўртадан кўтарилгандан кейинги пайдо бўлган бўшлиқ тўлдирилмаган эди. Олтин ўрда давлатидаги қарорсиз вазият Чор Россиясининг Хазар денгизига чиқишига ва ўрта Осиё томон илгарилашига қулай вазият туғдирди. Испанлар томонидан Американинг кашф қилиниб, янги денгиз йўлларининг очилиши ҳам Усмонли императорлигини иқтисодий бухронга олиб еклган омиллардан бири бўлди.

Гарчанд XVII аср бошида Султон Мехмед III (1595-1603) “хагова” жангида ғолиб келиб, Европада усмонийларнинг мавқеи бироз мустаҳкамланган эсада, 1606 йил Султон Аҳмад I (1603-1617) томонидан, “Зимликлар империясининг Европада олға силжишига чек кўйди. Давлатнинг ичидаги зиддиятлар ва айниқса янада заифлаштирди. Аммо Туркия учун энг катта хавф Европага нисбатан илм-фан, маданият ривожининг тўхтаб қолганлиги эди. Европада ренесаждан сўнг хиддат билан ривожланаётган маданий ва иқтисодий ҳолат Туркияда аксинча эди. Султон Аҳмад I ўлимидан сўнгги тахт талашлар, давлат миқёсидаги шахслардаги барқарорлик, ички низолар давлатни янада заифлаштирарди. 1648 йил тахтга ўтилган Мехмед IV гина бу таназзулни бироз тўхтатишга муваффақ бўлди. XVI асрдаги усмонийлар шавкатини тиклаш учун кўлидан келганча уринди. Мехмед IV онаси Турхан Волида Султан сиёсатда ҳам сўзи ўтадиган аёллардан бўлиб, садразчиликка Кўпрулу Мехмед Пошони кўйдиришга муваффақ бўлади. Маҳмед Пошо давлат тизимида бир қанча ўзгаришлар қилади. Мехмед Пошо вафотидан сўнг унинг ўрнига садразам бўлган ўғли Фазил Аҳмед Пошо давлат миёсида бир мунча ижобий ишларни амалга оширди. Европа сиёсатини яхши билган, замонавий илм-фандан хабардор Фозил Пошо ҳарбий ислохатлар қилиб, Гирид жангида зафар қозонганди. Бу билан усмонийларнинг мавқеи бироз мустаҳкамлангандек бўлди. Фозил Пошонинг ўлимидан сўнг, 1699 йил имзоланган “Карловга” шартномаси давлат ва миллат учун кўп зарарли шартнома бўлди.

1642 йилда Истанбулдаги кучли zilзила, ёки 1645 йилда содир бўлган куп ва ой тутилишлари ҳам афкор омма ўртасида турлича фикрлар уйғотди. ҳукуматга бўлган ишончни сусайтирди. ҳатто усмонлилар давлатининг тамомила таназзули ҳақида сўзлар ҳам бўлди. Ана шундай ижтимоий муҳитда адабиёт, адабий ҳаёт ўсишдан тўхтаб қолгани йўқ. Фузулий ва Боқий каби устоз дея тан олинган шоирларнинг традициялари давом эттирди. XVII асрда ҳам турк адабиёти тарихида салмоқли ўрин

бўлган шоирлар етишиб чикди. Бу даврда ҳукмронлик қилган султонларнинг кўпчилиги шоир бўлганлиги, ёки адабиётни жуда севганлиги адабиёт ривожланишидаги муҳим омиллардан бўлди. Дарҳақиқат XVII асрда ҳукмронлик қилган султонлар Меҳмед III “Одлий”, Аҳмед “Бахтий”, Мурад IV “Муродий” таҳаллусларида ижод қилганлар. Истанбул ҳам сиёсий, ҳам маданий-адабий марказ бўлиб қолаверади. Адабиёт асосан анъанавий йўлда ривожланди. Ошиқлар ижодида ҳам, девон адабиётида ҳам поэзия асосий адабий тур бўлиб қолаверади. Бу аср адабиётидаги ўзига хослик, поэзиядаги янги жанрлар-сатирик ва дидактик асарларнинг яратилиши бўлди. Аниқ фанларнинг ривожланишида адабиётга ўз таъсирини ўтказмай қолмайди. Котиб Чалабий таҳаллуси билан машҳур бўлган Мустафо ибн Абдулла (1609-1657) география, тарих, астраномия, фалсафа, адабиётга оид ўнлаб китоблар ёзди. Айниқса, унинг библиографик маълумотларни ўз ичига олган китобида 8000 яқин араб, форс, турк муаллифлари ҳақида маълумотлар берилганлиги аҳамиятлидир. Машҳур сайёҳ Авлиё Чалабий (1611-1670 ёки 1681) Сурия, Фаластин, Миср, Мажаристон, Польша, Австрия, Германия, Дания, Франция, Украина, Молдавия, Волга бўйича, ўрол, Кавказ, қрим ва яна бошқа кўпгина давлатларда бўлиб, кўрган кечирганларини ўз “Саёҳатнома”сида акс эттирди. XVII асрда кўплаб адабий тазкираларнинг тузилиши, грамматикага оид илмий асарлар ёзилиши диққатга молик.

Содиқий Китобдорнинг “Мажмуаи қавас”, (А. Навоийнинг “Мажолисун Нафоис” асари таъсирида ёзилган), Риёзий Меҳмед Афандининг “Риёзуш Жуаро”, “Саййид Меҳмед Ризонинг “Ризо Тазкираси” шулар жумласидандир.

XVII юзйилда шеърый асарлар билан баробар, озроқ бўлсада насрий асарлар ҳам яратилди. Наргизийнинг (?-1635) насрий “Хамса”си, юқорида номлари зикр этилган котиб Чалабий Авлиё Чалабийларнинг “Саёҳатномалари буни яхши мисолдир. Бу даврда меъморчилик, рассомчилик ва китоб безаги санъати ҳам анча ривожланди. Меъмор

Меҳмед оғанинг “Аҳмадия” масжиди расом нақшийнинг асарлари ўз даврида довруқ солди XVII аср турк шеърятининг ёрқин юлдузлари Нафий, Юсуф Наби, Аловиддин Собит, Рухлий. Вайсийлар ижоди ўрта асрлар турк назмининг энг яхши намуналари бўлиб қолди.””

АЛИШЕР НАВОЙИ ВА ТУРК АДАБИЁТИ

Буюк Алишер Навоийнинг гўзалликни куйлаган асарлари, умумбашарий ғоялари жаҳон маданияти ва адабиёти тарихидаги улут сиймоларнинг ижоди билан ҳамоҳангдир.

Академик Н.И.Конрад уйғониш даври ҳақида гапириб, унинг VIII-IX асрларда Хитойда бошланганлигини IX-XV асрларда ўрта Осиё, Эрон, ҳиндистоннинг бир қисмида давом этганлигини ва XVI-XIX асрларда Европада ниҳоясига етганлигини ёзган эди.

Уйғониш даврининг буюк вакиллари ижодида қандайдир умумийликни кўриш мумкин. В.М.Жирмунский ҳақли равишда “Алишер Навоийнинг улкан фигураси жаҳон адабиётидан алоҳида ажралиб қолган эмас. ўзбек адабиётининг буюк асосчисининг ижоди бевосита ғарбдаги ҳамфикрларининг уйғониш даври шоир ва мутафаккирларининг илғор ғоялари билан қўшилиб кетади”-деб ёзади. Шарқ адабиёти тарихини қиёсий типологик ўрганган олимлар, бошқа халқлар адабиётининг маълум тарихий даврига хос характерли хусусиятларининг айрим тенденциялари турк адабиёти тарихида ҳам кўринишини таъкидлашади. Турк уйғониш даврини XV асрнинг иккинчи ярмидан XVII асрнинг ўрталаригача деб белгилайдилар.

Уйғониш даври турли вақтларда хар жойда ўзига хос тарзда кечгани билан барча халқлар маданияти ва адабиётида умумий ўхшаш томонларни ҳам

вужудга келтирган. Бу давр тинанларининг умуминсоний ғояларни кўтариб чиққанлиги, башарият тақдири учун қайғурганлигидандир. Уйғониш даври алломаларининг ижоди бир халқ доирасидан чиқиб, бошқа халқ ижодкорларига таъсир қилиши шубҳасиз.

ҳазрат Навоийнинг асарлари ўзи ҳаётлигидаёқ Ватани сарҳадидан узоқ-узоқларда машҳур эди. Унинг ғазалларини биринчи бор ўқиган, тинглаган киши, беихтиёр шоир мухлисига айланган, бошқа асарларини топиб ўқишга ҳаракат қилган. ҳеч бир халқ Навоий ижоди билан танишгач, унга бефарқ бўлган эмас.

Шарқ халқлари ўртасида, айниқса туркий халқлар ўртасида А.Навоий машҳур бўлган. Шоир ғазаллари севилиб ўқиблигина қолмай, унинг ғазалларига назиралар бағишланган, эпик асарларидан илҳомланиб дostonлар яратганлар. Турк адабиёти мисолида бунинг яққол намунаси кўришимиз мумкин.

XV аср Туркиядаги энг яхши шоирлардан ҳисобланган турк адабиёти тарихида ўзига хос ўрни бўлган шоир Аҳмад Пошо (туғилган йили номаълум, 1496 йилда вафот этган) турк шоирлари ичида биринчилардан бўлиб А.Навоий ижодига мурожаат қилган. Замондошлари кўпроқ форс, араб поэзиясининг улуғ сиймоларига тақлид қилган бир даврда Аҳмад Пошонинг Навоий ижодига ёндошиши ижобий ҳолдир.

Эдирна шаҳрида туғилган Аҳмад Пошо Султон Меҳмед 11 Фотиҳ унинг ўғли Боязид 11ларнинг ҳомийлигида бўлиб, юқори лавозимларда ишлаган. 1481 йили Боязид 11 Аҳмад Пошони Бурса шаҳрининг ҳукмдори қилиб тайинлайди. Илмий манбалардаги маълумотларга қараганда худди шу йиллари А.Навоийнинг бир қанча ғазаллари (33та) Туркияга етиб борган. Бу ғазалларни Туркияга Боязид 11га Навоийнинг ўзи юборган бўлиши мумкин. Султон дарҳол бу ғазалларни Бурсага, Аҳмад Пошога юборади ва уларга назира бағишлашга шоирдан илтимос қилади.

Бу ғазаллар Аҳмад Пошога жуда ёққанлигидан, шоир ўз кўлида бўлган Навоий ғазалларининг ҳаммасига назира бағишлайди. Аҳмад Пошо

Низомий, Жомий каби улкан сўз санъаткорлари ижоди билан таниш бўлган. Лекин Навоийнинг ғазалларигина унинг ижодига жуда катта таъсир ўтказди. Аҳмад Пошонинг Навоий ғазалларига бағишлаган назиралари унинг девонларига ҳам киритилиб, эл орасида жуда машҳур бўлган ва бизнинг давримизгача ҳам етиб келган.

Навоий ғазалларида юксак бадиий маҳорат, инсонпарварлик ғоялари Аҳмад Пошони шоир сифатида ром қилган бўлиши шубҳасиз.

Аҳмад Пошо Навоий ғазалларига назиралар бағишлар экан, демак у шоир ижодини жуда қадрлаган, ундан бадиий маҳорат сирларини ўрганишга интилан.

Кўринадики Аҳмад Пошо лирикасининг баркамолланишида Навоий ғазалларининг аҳамияти катта бўлган.

Турк адабиёти тарихига назар ташласак, улуғ Алишер Навоий ижоди фақат турк лирик поэзиясига таъсир қилибгина қолмай, балки йирик эпик асарлар яратилишида ҳам сезиларли таъсири бўлганлигини ҳис қилиш мумкин. Умуман, XV-XVI асрлар турк адабиёти тарихида яратилган дostonларга буюк озарбайжон шоири Низомий Ганжавий (1140-1207), ўлмас “Шоҳнома”нинг муаллифи Абулқосим Фирдавсий ва Алишёр Навоийларнинг таъсири катта бўлган, масалан, дунёвий мавзуда ёзилган илк турк маснавийси “Искандарнома”нинг автори Тожиддин Аҳмад ибн Иброҳим (Аҳмадий) (1329-1413) Низомийнинг дostonидан таъсирланиб, уни ўзига намуна қилиб олганлигини айтган. Шоир Шайхий (1371-1429) Низомийнинг “ҳисрав ва Ширин” дostonидан минг байт таржима қилганлиги ҳам маълум.

Тошлижали Яҳё (туғилган йили номаълум-1582) турк адабиёти тарихида “ҳамса” яратганлардан бири бўлиб, у Навоий “ҳамса”сини жуда юқори баҳолайди.

“Мир Навоий гули беҳордир, “ҳамса”си бир шофеи тотордир”. Тошлижали Яҳё “ҳамса”си қуйидаги дostonлардан иборат: “Ганжинаи Роз”, “Усулнома”, “Шоҳ ва гадо”, “Юсуф ва Зулайхо”, “Гулшани Анвор”.

Достонлар Навоий “ҳамса”си сингари бўлмаса ҳам муаллиф Т.Яҳё Навомийни улуғ ҳамсанавис сифатида таърифланаркан, унинг ижодидан илҳомланганлиги шубҳасиз.

XУ1 асрларда яшаган турк шоири Ломий Навоийнинг “Фарход ва Ширин”и таъсирида шу номда достон ёзган. С.Эркинов “Асрлар оша мушоира” китобида бу ҳақда шундай ёзган эди: “Фарход ва Ширин”нинг таъсири туркий халқлар адабиётида айниқса катта бўлди. Кейинги даврларда “Фарход ва Ширин”нинг ижобий традициялари асосида юзага келган қатор асарлар: ХУ1 аср турк шоири Ломийнинг “Фарход ва Ширин” ХУ111 аср уйғур шоири Абдурахим Низорийнинг “Фарход ва Ширин”достонлари бу фикрнинг ёрқин далили бўла олади. (77 бет) Агоҳ Сирри Левент Ломий достони Навоийдан ихчам таржима, Навоийга назира тарзида ёзилган, деган фикрларни айтган. А.Навоий достонларининг таъсири, асарларни қиёсий ўрганиш, образлар таҳлили Навоий “ҳамса”сининг ҳам турк шоирларининг достон ёзишда таъсири бўлганини кўрсатди. Усмонли шоирлар орасида биринчилардан бўлиб “ҳамса” яртаган ҳамдулла ҳамди Чалабийдир. Чалабий “ҳамса”сининг иккинчи достони, араб адабиётида кенг тарқалган, сеvimли сюжет бўлган, “Лайли ва Мажнун” достонидир. (1499 йилда тугатилган).

ҳамдулла ҳамди ва Алишер Навоий достонларини қиёслаб ўрганган адабиётшунос В. Гарбузова ҳамдининг достон ёзишига Навоийнинг ижодий таъсири бўлганлигини айтади.

“Гарчи ҳамди ўз достонида А.Навоийнинг шу достони билан танишлиги тўғрисида ошкор бирор нарса айтмаса ҳам (Навоийнинг “Лайли ва Мажнун”ни 1484 йилда ёзилган) ҳамдининг Навоийнинг гениал асари билан таниш бўлган деб тахмин қилиш мумкин. ҳамди достонидаги воқеалар ривожланадиган муҳит тасвири Навоий тасвирини жуда жуда эслатади. Бундан ташқари Навоий сингари ҳамди ҳам ўз достонида қайс (Мажнуннинг телба муҳаббатининг аянч тарихига асосий кучни бермайди,

балки Лайлининг оғир аҳволини тасвирлаш орқали ўрта асрда аёлларга буюм сифатида қаралишига қарши норозилик билдиради.)

ҳамдининг достони шу жиҳатдан ҳам эътиборга сазоворки, у Навоийнинг чинакам таъсирини сезиш мумкин бўлган биринчи турк маснавийсидир. (Турк адабиёти классиклари Т - 1960. 47-бет.)

“ҳамса” яратишни олдига мақсад қилиб қўйган ҳар бир шоир, ўзидан олдин яратилган “ҳамса” лар билан, умуман “ҳамса” ёзган шоирлар ижоди билан танишишга ҳаракат қилган. Табиийки “ҳамса”лар ичида ўзига кўпроқ маъқул бўлган достонларни намуна қилиб олганлар. Кўринадики олимнинг мулоҳазаларида жон бор. У бевосита образлар тахлилидан келиб чиқиб хулосага келган. Жаҳон адабиёти тарихида бирор авторнинг номини аниқ айтмай, лекин унинг ижодидан баҳраманд бўлиб ажойиб асарлар яратган адибларни кўплаб топиш мумкин. Навоийнинг асарлари усмонийлар давлатига дастлаб айрим-айрим етиб келган бўлса, тўла девони 1501 йилда шоир Вазирий томонидан олиб келинди.

Навоий ижодига бўлган турк шоирларининг мухаббати, ғазалларига бағишланган назиралар шоирни усмонлилар туркиясида жуда машҳур қилиб юборди. Навоий асарларидаги инсонга бўлган меҳр, гўзалликни улуғлаш, ватанни куйлаш, ёрга мухаббат, дўстлик ғоялари, ғазал, достонларнинг юксак бадий савияси турк шоирларини мафтун қилди.

“Навоийнинг ажойиб лирикаси турк шоирларига, уларнинг ижодига жуда катта таъсир кўрсатди. Буюк мутаффакир лирикасидаги чуқур фалсафий фикрлар инсон тафаккурига зўр таъсир қила оладиган, ёрқин поэтик образлар ва тасвирий воситалар ҳаммининг эътиборини ўзига тортди. Улар Навоийнинг шоирлик кудратига, унинг жуда катта санъаткорлик кучига қойил қолдилар. А.Навоий асарларининг туркларга ғоят манзур бўлганлигини шундан ҳам кўриш мумкин”. - деб ёзади адабиётшунос В. Гарбузова “Турк адабиёти классикаси” (56-бет).

Турк адабиётшунослари Навоий ижодининг турк шоирлари ижодига таъсири ҳақида кўплаб илмий ишлар ёзганлар.

Н.С. Банарли А.Навоий ижодини жуда юқори баҳолаб унинг Аҳмад Пошо, ёзувчи Султон Салим, Нодим ижодига таъсири тўғрисида “Расмли турк адабиёти” китобида ёзган. Н.С. Банарли Навоий ижодини қадрлаб шундан ёзади: “Навоий фақат ўрта Осиё туркий халқларини эмас, бутун туркий халқлар адабиётимизнинг буюк вакилидир”. (126 бет) “Навоий ўз даври ва ундан сўнг ҳам ижодкорлар учун идеал бўлиб қолади. Навоийдек ёзиш ҳар бир шоирнинг орзуси эди.”(127 бет)

Машҳур турк адабиётшуноси Ф. Кўпрулузода 1934 йил Истанбулда эълон қилинган “Турк тили ва адабиёти устида тадқиқотлар” китобида Навоий ижодига алоҳида тўхталиб “Алишер Навоий ва таъсирлари” мавзусида алоҳида изланишларни киритган. Турк навоийшунослари орасида проф. Камол Эрасланнинг хизматлари диққатга молик. У А.Навоийнинг “Насойиму-л-муҳаббат мин шамойими-л-футавва” асарининг матн ва тил хусусиятлари номли докторлик диссертациясини 1870 йилда ҳимоя қилиб, бу асарни ва яна “Халоти Сайид Хасан Ардашер”, “Пахлавон Муҳаммад” рисоласини нашр қилдирди.

Туркия кутубхоналарида Навоий асарлари қўлёзмалари анчагина. Тўпқопи Реван саройи кутубхонасида сақланаётган Муҳаммад Дарвеш Токий томонидан Хиротда 1496-97 йиллар, Навоий ҳаётлигида кўчирилган қўлёзма айниқса характерлидир. Бу қўлёзманинг фотонусхасини ўзбекистонга олиб келган проф. Х. Сулаймон шундай ёзган эди: “Султон Хусайн кутубхонасининг махоратли , пешқадам хаттотларидан бўлган Дарвеш Муҳаммад Токий кўчирган куллиётнинг мазкур қўлёзмасини Навоийнинг ўзи ҳам кўрган бўлишига шубҳа бўлмаслиги керак. Чунки бу қўлёзма шоирнинг ўзи тузган куллиёт нусхаси бўлиб, ундан куллиёт учун Навоийнинг ўзи ёзган сўзбоши “Муножот ” бор.

Турк адабиётшунослари Навоийдан олдин ўтган ва унга замондош бўлган шоирлар ижодини баҳолашда ҳам Навоийнинг фикрларига “Насойиму-л-муҳаббат”, “Мажолисун нафоис”га суянадилар. Проф. Исмол Хикмат ўзбек классик шоири Лутфий ҳақидаги мотোগрафиясида Навоий

асаридан кўчирма келтиради ва асосан Навоий фикрларига таянган ҳолда Лутфий ижоди ҳақида фикр юритади.

Асарлар давомида буюк Алишер Навоий ижодига бўлган қизиқиш кучаймоқда. “Муҳокаматул-луғатайн” ўтган асрадаёқ Туркияда нашр этилган. 1973 йилда Истанбулда акад. В. В. Бартольднинг Навоий ҳақидаги илмий иши Маҳмуд Жаъфар таржимасида эълон қилинди. Шоир туғилганига 525 йил тўлиши муносабати билан ҳам Истанбулда Навоийнинг бир қанча асарлари чоп этилди. А.С.Левент Навоий асарларидан танланган парчаларни 4 томлик ҳолда нашр эттирди.

“ГУЛ ИЛА АЛИШЕР” достони

Улкан тарихий воқеалар, буюк шахслар ҳақида халқ доим ўз фикрини айтиб келган. Шундай ёрқин сиймолар борки, уларнинг хотираси ҳамиша халқнинг қалбида. Бундай кишиларнинг олижаноб ишлари, қаҳрамонликлари умумбашарий аҳамият касб этиб, уларнинг ўзлари ҳам, бир халқ вакили доирасидан чиқиб, жамики инсониятнинг фарзандига айланадилар. Улуғ Алишер Навоий ана шундай зотлардан бўлиб, ҳаётлигидаёқ халқ у ҳақда кўплаб ривоятлар тўқиганди. Навоий ҳақида ўзбек, туркман, уйғур, турк ва бошқа шарқ халқлари тўқиган афсоналар унинг умумбашар фарзандига айланганлигининг ёрқин мисолидир.

Навоий ҳақидаги “Гул ила Алишер ҳикояси” деб номланувчи турк халқ достони шу жиҳатдан характерлик, кўпгина А.Навоий ҳақидаги халқ афсоналари улуғ шоирнинг донолиги, олижаноб ишлари, халқпарварлиги, адолатгўйлиги ҳақида бўлса, бу дoston ишқий-романтик бўлиб, Алишер ва Гули ўртасидаги муҳаббат ҳақидадир.

Достонни машҳур турк фольклоршуноси Партав Ноили Баратов 1941 йилнинг 27 феврилида бахши Мудомийдан ёзиб олиб 1946 йилда Анқарада нашр қилинган “Халқ ҳикоялари ва халқ ҳикоячилари” китобида эълон қилган.

Достон ҳамд билан бошланиб, бахши Мудомий 1501 йилдан бери бу ривоят халқ орасида яшаб келаётганлигини айтади ва воқеалар баёнига ўтади. Самарқанд хукмдори Хусайн Бойқаро ниҳоятда бадавлат, фукоропарвар, адолатли шоҳ экан. Халқи тўқ яшаркан. Кўчманчи қабилалардан бирининг беги бўлмиш Алишер Самарқандга мол сурувини хайдаб келади ва уни камбағалларга насияга беришини, ҳақини эса Хусайн Бойқаро вафотидан сўнг олишини айтади. Бу гап шоҳга етгач у Алишерни ҳузурига олдириб келади. Алишер шоҳ ҳузурида тазим бажо айлаб, шоҳ кўрсатган жойга ўлтиради. Бойқаро Алишердан нима учун молларини насияга бериб, ҳақини султон вафот этгандан сўнг олмоқчи бўлганлигини сўраганда Алишер халқ хусайн Бойқаронинг умри узоқ бўлишини тилаб дуо қилишларини истаганлиги учун шундай қилганлигини айтди. Бу гап Султонга ёқиб тушиб Алишерни вазир қилиб тайинлайди. Алишер бир кун овга кетаётиб, кир ёяётган гўзал қизни кўриб қолади ва у билан икки оғиз гаплашади. Кейин қўшниларидан суриштириб, у Хўжа Солиҳнинг қизи эканлигини билади. Орадан бир ҳафта ўтгач Алишернинг ўзи хўжа Солиҳникига совчи бўлиб боради. хўжа Солиҳ Алишерга жавоб беришдан олдин қизи билан маслаҳатлашади ва Гули розилигини айтади. Алишер бу ҳақда ҳеч кимга айтмайди.

Иттифоқо кунлардан бир кун Султон Хусайн ҳам Гулини кўриб ошиқ бўлиб қолади ва қози Калонини совчиликка юборади. Гули рад жавобини беради. хўжа Солиҳ қизини унашилганлигини айтади-ю, лекин Алишернинг ҳаётини хавфсизлигини ўйлаб кимлигини айтмайди.

Рад жавобини олган Бойқаро бу ишни Алишердан ўзга битира олмайди деб, дардини Алишерга айтади. Алишер оқибатда Гулиникига совчиликка боради. Гули Алишерга шарт қўяди, рози бўлган Алишер Гули ёзиб берган қоғоз (рецепт) бўйича баққолга бориб икки хил дори олиб келади. Дорининг бирини Гули, бирини Алишер ичади. Гули ичган дори секин-аста, қирқ кунда таъсир қиладиган захар, Алишер ичгани эса уни бир умр фарзанд кўришдан бенасиб қиладиган дори экан.

Тўйи бўлиб, Гули саройга келтирилгач, у Хусайин Бойқародан қирк кунгача унга тегмаслигини илтимос қилади. Гулини қаттиқ севганидан шоҳ ҳам рози бўлади. Заҳар ичганидан ўттиз беш кун ўтгач Гули хасталаниб қолади.

қайғурган Хусайн Бойқаро овга чиқиб кетади. Алишер касаллиги (Гулининг хизматкори огоҳлантиргани учун ўзини касалликка солган эди.) туфайли шикорга боролмайди. Видолашиш учун жорияси Алишерни аёл кийимида Гулининг олдига, ҳарамга бошлаб келади.

Алишер ҳарамдан чиқмасдан Бойқаро овдан қайтади, хизматкорлар Алишерни катта қозонга солиб яширинча олиб чиқиб кетаётганида, шоҳ қизиқиб қозоннинг қопқоғини очиб қарайди. Алишерни кўрса ҳам азбаройи индамайди. Бу воқеадан сўнг Алишер ҳажга жўнайди, аммо султон чопар юбориб, уни йўлдан қайтаради. Достон Гулининг ўлими ва унинг қабри тепасида Алишернинг эрталабгача ўтириб чиққанлиги ва умрининг охиригача Гулига вафо қилиб уйланмай ўтганлигини айтиш билан якунланади.

Кўринадикки, достонда ҳақиқат ва бадий тўқима қоришиб кетган. Асарда Алишер Навоийнинг Гулига бўлган севгиси асосий мавзу қилиб олинган. Алишер кўчманчи қабилалардан бирининг беги, сўнгра вазир сифатида тасвирланади. А. Навоийнинг буюк шоирлиги, халқ фаровонлиги йўлида амалга оширилган ишлари, улкан давлат арбоби сифатида кўрсатган фаолияти ҳақида ҳеч нима дейилмайди. Достон болнанишида жасур, саҳий, билимдон тасвирланган Алишер образи, ўз севгилисига етишиш фурсати келганида пассивлашади, яъни у султон Хусайн Бойқарога қарши ҳеч нима қилолмайди, хатто бунга ҳаракат ҳам қилмайди. “Тақдир экан” деб Гулидан воз кечади. Достондаги Гули образи айниқса характерли. Кўпгина шарқ достонларидаги аёллар образи каби Гули образи ҳам ёрқин тасвирланган. У севган кишисига бир умр содиқ қолувчи Шарқ аёлининг тимсолидир. Алишер “тақдир экан” - деб, севгилисига етиш йўлида пассивлик қилганида, Гули ундан ўзганики бўлмаслиги айтиб,

секин таъсир қилувчи заҳар ичади. ўз қадрини яхши билаги Гули, малика бўлишдан кўра Алишерга вафо қилиб, дунёдан ўтишни афзал кўради. Гулининг ана шундай олижаноб, вафодор қиз бўлиб етишувида оилавий тарбиянинг аҳамияти катта бўлган, албатта. Гулининг отаси хўжа Солиҳ ўзи оддий киши бўлса ҳам маънавий олами юксак инсон. У мусулмон одатига қизига ўз ҳукмини ўтказишга интилмади. Гулига Алишер совчи бўлиб келганда ҳам, хусайн Бойқародан совчи келганда ҳам, оилади ҳеч нима севгини ўрнини босолмаслигини айтиб у қизининг фикрини билиб, сўнгра жавоб қилади. ўша ўрта асрлар давридан келиб чиқсак бу жуда катта олижанобликдир.

Достондаги етакчи образлардан бири хусайн Бойқаро образидир. хусайн Бойқаро Самарқанд ҳукмдори сифатида, фуқоропарвар, адолатли шоҳ қилиб тасвирланган. Халқ ўзи орзу қилган адолатли шоҳ тимсолида Бойқаро образини яратган. Албатта, ҳар қандай бадиий асардаги образ, халқ достонларидаги фактларни ҳам айна ҳақиқат деб қабул қилиб бўлмайди. Бирор тарихий шахс ҳақида яратилган фольклор намуналарида ўша шахснинг ўзида бўлмаган хусусиятларни ҳам халқ унга нисбатан бериши мумкин. Шунинг учун бир тарихий шахснинг образи икки халқ оғзаки ижодида икки хил яратилиши мумкин. Шунинг учун айрим ривоятларга қарши ўлароқ Байқаро образи садоқатли дўст, саҳий, олижаноб инсон сифатида содда тасвирланганилигига ажабланмаслик керак.

Достон турк халқи турмушига оид уларнинг урф одатларини кўрсатувчи бадиий деталларга бой. Масалан, А.Навоий Хўжа Солихникига меҳмон бўлиб келганда, Солиҳ унинг олдида бошқа шарқ халқларидек чой эмас, балки чилим ва қахва қуйиб меҳмон қилади. Достоннинг тузулиши ҳам анъанавий халқ достонлари йўлида. Айтувчи назм билан бошланган бўлса ҳам асосий воқеалар насрда баён қилинади. Фақатгина қахрамонларнинг диалогларида шеър формасидан фойдаланилган. Достонда А.Навоийнинг улуғ шоирлиги ҳақида бир оғиз ҳам сўз йўқ.

Шунингдек, унинг бошқа кўпгина олийжаноб ишлари хақида ҳам гапирилмайди. Лекин дostonдаги қахроомонлар тилидан айтиладиган шеърлар бевосита ёдингизга Навоий сатрларини солади. Масалан дostonда Алишер кизнинг юзини гулга қиёслаб:

Сенга ўхшар гулистонда қайси гул
Исмида гул, жисмида гул, ранги гул - дейди.

Бу мисралар “Фарход ва Ширин” дostonида Ширин таърифида айтилган. “Юзи гул, лек юз гул хирманидек...” ҳамда “Сабъаи сайёр” асари сатрларини ёдингизга солади ёки Гули вафот қилгач Алишер Хусайн Бойқарога шум хабарни шеърый сатрларда йўллайди:

Чунки фонийдир бу жахон хар келган
кетмоқ керак
Савр толи соясинда гул сўлди
кетмоқ керак

Бойқаро:

Бўлар иш бўлди на чора, не айламоқ
нетмоқ керак
Савр толидан тобутин, гулдан кафан
этмоқ керак

(Сўзма сўз таржима- А. А)

Юқоридаги мисралар беихтиёр ёдингизга Навоийнинг машхур
қора кўзим, келу мардумлуғ эмди фан қилғил
Кўзим қаросида мардум каби ватан қилғил.

Матласи билан бошланадиган ғазал ва унинг ёзилиш тарихи билан боғлиқ афсонани солади. Навоий ҳақидаги дostonда, шоир асарларини эсга солувчи, унинг мисраларига оҳангдош мисраларнинг бўлиши, Навоий ижодини турк халқи ўртасида кенг тарқалганлигини ва унга бўлган меҳрини нишонасидир.

Дostonда туркларга хос юмор элементларини ҳам кўриш мумкин. Алишернинг аёл кийимида Гулининг олдига келиши, Бойқаро келиб қолгач хизматкорлар уни катта қозон ичида олиб чиқиб кетишлари, бунингдек ҳолат А. Навоий ҳақидаги бошқа бирорта халқ дostonларида учрамайди. Буни асло Навоий шахсини камситиш деб қараш керак эмас. Аксинча ўша шароитда Навоийдек одам ҳам шундай йўл тутишга мажбур бўлганлиги, қолаверса севгилиси билан видолашмоқ учун ҳар қандай ишга тайёргарлик деб баҳоламоқ керак “Гул ила Алишер” дostonи улуғ Навоий ҳақида халқ тўқиган ишқий-романтик дostonнинг яхши намунаси дир. Дostonда турк халқи учун хазрат Навоий қанчалик ардоқли шахс эканлиги кўриниб турибди. Зеро, турк халқи ўртасида Навоий асарларининг машҳурлиги ва халқ Алишернинг шахсий қаётига жуда қизиққонлиги учун ҳам бунингдек дoston юзага келган.

МЕХРИ ХОТУН

(1460-1506)

ўрта асрларда яшаган турк шоираларининг энг машҳурларидан бири Меҳри Хотундир. Меҳри ижоди ва ҳаёти ҳақида маълумотлар кўп эмас. Унинг туғилган ва вофот этган саналари кўрсатилган манбаларда тафовутлар бор. Масалан, баъзи китобларда Меҳри 1456-1514 яшаб, ижод этганлиги кўрсатилган. Меҳрининг отаси Меҳмет Чалабий Яхё қози бўлиб, Балой тахаллуси билан ғазаллар ёзиб турган. Маърифатли инсон Меҳмет Чалабий қизи Меҳрига жуда яхши таълим беради. У турк, форс, араб, тилларини яхши билган, адабиёт, тарих фанларини чуқур ўрганган. Ошиқ

Чалабий ва Авлиё Чалабий ўз таскираларида Меҳри Хотунни Меҳир - ун - нисо, Фахр ун - нисо, Меҳрушоҳ деб улуғланганлигини ёздилар. Шоира жисмонан жуда гўзал бўлганлигини замондошлари бир овоздан таъкидлаганлар. Аммо Меҳри бир умр турмуш қурмасдан ўтган. Меҳри ёшлиқдан бирга ўсган Муаййадзода Абдурахмон Чалабийга кўнгил берган. Абдурахмон Чалабий Хотимий тахаллуси билан шеърлар ёзган. А.Чалабий юқори давлат лавозимларида ишлаб, кўпгина ижодкорларга ҳомийлик қилган. Лекин тақдир уларга кулиб боқмади.

Меҳри ғазалларида кўп учрайдиган исмлардан бири Искандар Чалабий номидир.

Уйқудан очдим кўзим ногаҳ, кўтардим мен сари.¹
Кўз солиб, кўрдим турар бир моҳи чеҳра дилбари.
Томим келди ваё мақсадга етдим ғолибо,
Ким ётоғим ичра кўрдим тунда тўғмиш муштари
Нур оқар, кўрдим жамолидан агарчи зоҳиран,
ўзи ўхшарди мусулмонга, либоси кафари,
Кўзни очиб юмгунимча бўлди чашмимдан ниҳон
Шундоқ ташхис этаманки -ё малақдир, ё пари.
Етди чун оби ҳаётга, Меҳри ўлмас то ҳашр²
Кўрди чун шаб зулматида ул аён Искандари

Боязид II нинг вазири Синон пошшонинг ўғли Искандар жуда қобилиятли, маърифатли инсон бўлган. Ривоятларга кўра Меҳри ва Искандар Чалабий бир-бирини жуда қаттиқ яхши кўрганлар, бироқ нима учун турмуш қурмаганликлари ноаниқ.

Меҳридаги ишқ афлотунийми ё ботиниш, бундан қатъий назар, шоира ғазалларида оташин ишқий мисралар, эҳтиросга тўлиқ сатрларда

¹ Сари - бош

² машр - машар

аниқ ёр образи ёрқин чизилган. Шоиранинг табиатан эркпарварлиги, оташнафаслиги қалби муҳаббатга тўлиқлиги ва ишқ йўлида қурбон бўла олиши унинг ғазалларидаги ёниқ сатрларда кўринади.

Гоҳ хажри ёр-у, гоҳ мени ғамлар ўлдирур.

Гоҳ васли дилбар ила кечган дамлар ўлдирур

ёки мана шоиранинг шу руҳдаги машҳур ғазалларидан бири:

Ошиқсен ишқ йўлинда сақлама номус-у ор

Жаҳд идуб бу йўлда жон бер, йўқса қўлдан

кетти ёр.

Фориғ ўлуб гар кўнгилсиз истар эрсанг ёрни сен,

/офил ўлма, не ҳазар қил, ғайрининг бўлгай нигор.

Ер юзин ғарқ айлар эрсанг кимса силмос кўз ёшинг,

Сўнгра гар қон йиғлар эрсанг кунда минг қат

зору-зор,

/унчанинг гулзорда турган чоғида фарёд қил,

Йўқса эртан гул сўлар, қолурсен эй мискин ҳазор

Дилбаринг доманини қутқаргали хор қўлидан

ҳар гулистонга тагин юз урки, ким бору -не бор

Мард эсанг, ғайрат домидир, изла ёвни ҳар нафас,

Доманига тар гулинг ёпишмасин тухмати хор

Бир замон Меҳри фалакда сайр этарди, энди бок,

Бу сабабдан бўлди-ку аёқлар остида ғубор.

1481-1512 йиллари Амасьеда шаҳзода Аҳмад ҳукмдорлик қилган. Боязид II нинг ўғли Аҳмад санъатсевар бўлиб, ўз саройига олимлар, фузалолар, мусиқачилдарни йиғиб тез-тез базмлар ўтказиб турган. ўзи ҳам шеърлар ёзган. Аҳмаднинг шоирларга ҳурмати айниқса юқори эди.

Унинг саройида ҳар йили мушоира ўтказилиб, ғолиб шоир шу йилнинг энг яхши шоири аталиб, мукофотга сазовор бўлади. 1505 йилдаги мушоирада Меҳри Хотун биринчиликти олади. Мана шу фактнинг ўзи шоира салоҳиятига, талантига баҳодир.

Замондош шоирлардан Гувоҳий, Мақомий, Офтобийлар билан Меҳри Хотун яхши муносабатда бўлган. Ижодкор сифатида Исо Нажотий (?-1508) ижодига эргашган ва унинг ғазалларига назиралар бағишланган. Ҳар бир байтларида ҳаётсеварлик. Туйғулар поклиги кўриниб турган Меҳри муҳаббатда ўзаро тенглик ва аёл қалбини тушинишни куйлайди.

“Начора бечора кўнглим бир дам ўлмас ёрсиз”, “Дўст хажрида дамо-дам бағрим қон айлаган”, “Йўлида жон бермоққа жонона келмиш” дея ёза олиш ўз даврида аёл шоира учун жасорат эди. Меҳри Хотун ғазалларида анъанавий образларидан янгича ташбеҳлар қуради. Ёр сочининг халқа-халқасини човгонга ўхшатиб, ўз бошини тўп каби нисор қилишга тайёр. Табиат гўзаллигини, баҳор нашидасини, безанган айёмни гўзал сатрларда чизади:

Гул каби келди яна олам баҳорила бу кун
Суратин кашф айлади гулзора ўхшар шаҳриёр.

Шаҳар турмуш тарзини яхши билган Меҳри Хотун турк адабиёти тарихида биринчилардан бўлиб шаҳар шанига қасида битди. Шоирнинг “Шаҳри Лодик” мураббаси Лодик шаҳри таърифига бағишланган:

ҳавоси мўтадилдир суви кавсар
Дарахти наруле сарв-у арар
ўти райхон-у сумбул хоки амбар
Не хуш яйлак эмиш бу шаҳри Лодик.

Турк шоиралари ичида шеърларининг самамимийлиги ва равонлиги билан Меҳри Хотун алоҳида ажралиб туради. Бутун умри Амасьеда яшаб ўзини бадий ижодга бағишланган Меҳри Хотуннинг девони бир неча нусхада бизнинг давримизгача етиб келган. Уч нусхаси Туркияда, Истанбул университетида ҳамда Сулаймония ва Аёсофия кутубхоналарида. В. Д. Смирнов томонидан топилган бир нусхаси Санкт-Петербургдаги Осие халқлари институтида сақланади.

Меҳри Хотун ғазалларидан.

Ошиқ эрсанг ишқ йўлида сақлама номусу ор,
Жаҳд этиб бу йўлда жон тик, йўқса қўлдан кетди ёр.

Фориғ ўлиб гар кўнгилсиз истар эрсанг ёрни сен,
/офил ўлма, не ҳазар қил, ғайрининг бўлгай нигор.

Ер юзин ғарқ айлар эрсанг кимса силмос кўз ёшинг,
Чўнгра гар қон йиғлар эрсанг кунда минг қат зару-зор.

/унчанинг гулзорда турган чоғида фарёд қил,
Йўқса эртан гул сўлар, қолурсен эй мискин ҳазор.

Дилбаринг доманини қутқаргали хор қўлидан,
ҳар гулистонга тагин юз урки, ким бору, не бор.

Мард эсанг, ғайрат домидир, изла ёвни ҳар нафас,
Доманига тар гулинг ёпишмасин тухмати хор.

Бир замон Меҳри фалак сайр этарди, энди боқ,
Бу сабабдан бўлди-ку аёқлар остида ғубор.

Уйқудан очдим кўзим ногаҳ, кўтардим мен сари,
Кўз солиб, кўрдим турар бир моҳи чехра дилбари.
Толим келди ваё мақсадга етдим ғолибо,
Ким ётоғим ичра кўрдим тунда тўғмиш муштари
Нур оқар, кўрдим жамолидан агарчи зоҳиран,
Ўзи ўхшарди мусулмонга, либоси кофари,
Кўзни очиб юмгунимча бўлди чашмимдан ниҳон,
Шундоқ ташхис этаманким-ё малакдир, ё пари.
Етди чун оби ҳаётга, Меҳри ўлмас то ҳашр.
Кўрди чун шаб зулматида ул аён Искандари.

ИСО МАСИХИЙ **(1470-1512)**

XVII асрнинг охири XVI аср бошларидаги турк шеърини оламидаги ёрқин юлдузлардан бири-Исо Масихий 1470 йил Албариядаги кичик шаҳарлардан бўлган Приштинада туғилди. Исо Масихийнинг оиласи ҳақида, яъни унинг ота-онаси, қандай муҳитда болалиги кечгани тўғрисида деярли маълумотлар йўқ. Шоир ҳаёти ҳақида асосий фикрларни Латифий ва Ошиқ Чалабийларнинг (“Машоир уш-шуаро”) тазкираларига суяниб айтиш мумкин.

Бўлажак шоир ёшлигида Истанбулга келиб, мадарасада ўқийди шу билан бирга хаттотликни ўрганади. Яхши хаттот, талантли шоир бўлган Исо Масихий Боязид II нинг вазири аъзами Ходим Али Пошонинг назарига тушади ва султон девонига ишга олинади. Девон котиби Исо Масихийнинг даромади яхши бўлиб, табиатан ҳиссиётли шоир Истанбулда жуда завқли ҳаёт кечиради. Унинг меҳмондўстлиги; улфатбозлиги тезда бутун шаҳарга тарқалади. Вазир Али Пошо шоир Исонинг бутун

“эркаликларига” кўз юмардиким, унинг ғазалларини ашаддий мухлиси эди. 1511 йилда шкалар билан бўлган тўқнашувда Али Пошо шаҳид бўлгач, Исо Масиҳий ҳокимсиз қолади. Шоир шаҳзода Султон Салим II га, садраъзамга бағишлаб қасидалар ёзади, бироқ ҳеч бирдан илтифот кўрмайди. Кейинчалик Баснияга кетади ва ўша ерда вафот этади.

Ўз даврининг энг яхши лирик шоирларидан бўлган Масиҳий ғазаллари тилининг соддалиги, услубининг нафислиги, баён қилиш, тасвирлашнинг оригиналлиги билан ўқувчисини ўзига тортади. Шоир Масиҳий деб таҳаллус танлаши ҳам бежиз эмас. У шеърятга янги руҳ бағишлаш, ғазалиётли янада жонлантириб, юқори поғонага кўтаришни мақсад қилган ва бунга маълум маънода эришган ҳам. Шоир девонини қасидалар ва ғазаллар ташкил топган. Султон Боязид II га, Али Пошога, хусан Пошога, Салим I га бағишланган қасидалари машҳур. 1511 йил Али Пошонинг ўлими муносабати билан ёзган марсияси ва илк баҳор тасвирига бағишланган мураббани Исо Масиҳий ижодининг гултожиси дейиш мумкин. Мурабба XVIII асрдаёқ аввал лотин сўнг француз, олмон, инглиз, рус тилларига таржима қилинган. Шеър куйидаги мисралар билан бошланади:

Тингла булбул қиссасин ким келди айёми баҳор
курди ҳар бир бағаро хангома хамгами баҳор

Бўлди симафшон анга изҳори бодоми баҳор,
Айшу нўш этгил, кечар, қолмас бу айёми баҳор.

Масиҳий ғазалларидаги бош мавзу севги, муҳаббат эди. Шу билан бирга шоир табиат кўринишларини ҳам ниҳоятда усталик билан тасвирларди. Табиат ҳодисаларидан гўзал поэтик ташбеҳлар топарди. “Баҳор туманининг намлиги, тонгда нозик уйкудаги гулларни уйғониш

учун... тонг насими булбулларни сайрашга ундаётгандек”. Шоир ғазалларида ҳар бир гул маълум бир маъно рамз танишди.

Ясмин-ёруғ кун тимсоли, бинафша - қорангу кеча. Табиат тасвирини шоир шунчалик нафис, тиниқ тасвирлайдики, гўё ўша тасвир расмини кўраётгандек бўласиз. Шоир маҳорати ҳақида адабиётшунос олим В. Гарбузова шундай ёзагани: “Масиҳий Боқийдан олдин яшаган лирик шоирларнинг энг яхшиларидан бири эди. Унинг ғазали услубнинг ҳаддан ташқари чиройлилиги, тилнинг нисбатан соддалиги ва баённинг бирмунча оригиналлиги билан характерланади”.¹ Исо Масиҳий турк адабиёти тарихида биринчи бўлиб, “шаҳар-ангиз” ёзган шоирдир. Кейинчалик турк адабиётида жуда кўплаб “шаҳар-ангиз”лар ёзилди. “Шаҳар-ангиз” бирор шаҳар тасвирига, шаҳид мадҳига бағишланган шеърӣ асарлар. Масиҳий ўз “шаҳар-ангизи”да эдирни шаҳрини улуғлайди ва Кичинкроқ дoston дейин мумкин бўлган бу асарнинг кириш қисмида шоир ўз гуноҳлари учун тангри олдида тавба қилади. Сўнгра шаҳардаги турмуш тарзи, айниқса, ҳунармандлар ҳаёти жуда жозибали тасвирланади. Тамирчи, ипакчи, пахта тозаловчи, ҳаммом ходими, табиб ва бошқа касб эгалари ҳақида маълумотлар берилади. Асарнинг тили ҳам жимжимадор эмас, кенг халқ оммаси яхши тушунадиган тарзда ёзилган. Дoston тез орада машҳур бўлиб кетади. Замондош шоирлар бу асарга тақлидан Истанбул, Бурса, Маниса, Эскишаҳар каби ўша вақтдаги йирик шаҳарларга бағишлаб “шаҳар-ангиз”лар ёзадилар. Ломий, Ниҳомий, Фақирӣларнинг “шаҳар-ангиз”лари бунга мисолдир.

Масиҳийнинг “Тули садбарг” деб номланган, насрда ёзилган, 100 мактубдан иборат асари ҳам маълум. Иншо тарзида ёзилган, тили равон бу асар, ўша давр насрининг намунаси дейиш мумкин. Асарда ёзиш санъати ҳақида сўз юритилади.

¹ В. С. Гарбузова. Турк адабиёти классиклари. Т., 1960. 74-бет.

Масихий ҳақида Латифийнинг “Тазкира”сида, Огоҳ Сирри Левенднинг “Турк адабиётида шаҳар ангизлар ва шаҳар ангизларда Истанбул” китобларида озми-кўпми маълумот берилган.

Масихий мураббасидан

Тингла булбул қиссасинким – келди айёми баҳор,
қурди ҳар бир боғаро ҳангома ҳангами баҳор.
Бўлди симафшон анга изҳори бодоми баҳор,
Айшу нўш этгил, кечар, қолмас бу айёми баҳор.

қайта анвои шукуфи-ла безанди боғу роғ,
Айш учун қурди чечаклар саҳни гулшанда ўтоғ.
Ким билур, то бир баҳорга ким ўлиб, ким қолди соғ,
Айшу нўш этгил, кечар, қолмас бу айёми баҳор.

қилди шабнам қайта жавҳардор тиғи савсани,
Шолалар олди ҳаваш тўплари-ла гулшани,
Кез, томошо эрса мақсудинг мени эсла, мени,
Айшу нўш этгил, кечар, қолмас бу айёми баҳор.

Руҳлари рангин гўзаллардир гул ила лолалар,
Ким қулоқларига турли жавҳар осмиш жолалар.
Алданиб, ўйлама; булар шунда боқи қолалар,
Айшу нўш этгил, кечар, қолмас бу айёми баҳор.

Бу гулистонда кўринган лола, гул нуъман-ла,
Боғида қон олди чакмоқ нишлари борон-ла.
Ориф эрсанг хўш кечиргил бу дами ёрон-ла,
Айёшу нўш этгил, кечар, қолмас, бу айёми баҳор.

Абри гулзор устига ҳар субҳи гавҳар бор экан,
Нафҳаи бода сахар пур нофаи тотор экан.
/офил ўлма, оламинг маҳбублиги то бор экан,
Айшу нўш этгил, кечар, қолмас бу айёми баҳор.

Олди, гулзор кўркин олди бу сиёҳ боди ҳазон,
Адл этиб аста секин келди яна шоҳи жаҳон.
Давлатида бодалар ком бўлди соқи комирон,
Айшу нўш этгил, кечар, қолмас бу айёми баҳор.

(Миртемир таржимаси)

/ а з а л

Агар афсуни ажал боғламас эрса даҳаним,
Жон берарда лабининг зикри бўлар ҳар суханим.

Сен санам чехра учун гар мени даврон этса хок,
Юзингнинг оқлигига шаҳодат бергай кафаним.

Хори ҳижронинг сенинг оёғимга кирса ногоҳ,
Парилар ғамза ўқи бирла чиқаргай тиканим.

Шунчалар тўпу туфанг* отди ҳаводис менгаким,
Заҳмидан кўп хароба қалъага дўнди баданим.

Эй Масиҳий, мен агар қўл юварсам бу оламдан,
Офтобим бўлсин хуршид, ҳам фалак лаганим.

1. Тўфанг – милтиқ.

(А. Тиловов таржимаси)

* * *

Яширмагин сочинг бўйини биздан,
Аё кутганимиз шумиди сиздан.

Айтдим бода даҳани ёр учун роз,
Хабар ҳам йўлладим унга оғиздан.

Соғиниб юраркан йўллар устида,
Аҳволинг сўрардик йўлдан, издан.

Содик эмиш магар зухдига сўфий,
Ки кўгармас бошин хилватда тиздан.

Рақибга, билмадик, нетдик Масихий,
Ки ҳеч олмаётир кўзини биздан.

ШАЙХ /ОЛИБ
(1757-1799)

Турк ўрта аср адабиётининг йирик намояндаларидан бўлган Меҳмед Асад /олиб – Шайх /олиб Истанбулда, Янгикапи Мавлавийхонасига яқин уйда туғилди. Унинг отаси Мустафо Рашид девонда котиб бўлиб, даврининг таниқли мавлавийларидан эди. Бўлажак шоир илк сабоқни отасидан олади. Кейинчалик араб ва форс тилларини мустақил ўрганади. Тинимсиз меҳнат, имлга тиришқоқлик Шайх /олибни бир умр тарк этмади.

Ёшлигиданоқ мавлавий сулукига кирган /олиб Галата мавлавийхонаси шайхлари Нашод Афанди ва ҳусайн Дадалар кўлида тасаввуфий илмларни ўрганади. Кейинчалик Конья шаҳрига келиб, мавнавийликка асос солагн Жалолиддин Румий ҳаёти ва ижодини ўзлаштиради. Ж. Румийнинг ижодий таъсири Шайх /олиб шеърлятида яққол сезилиб туради. Коньяда Румий таълимоти билан чуқур танишгач Истанбулга қайтган, /олиб “чиллада ўтиради” сўнгра ва Мавлавий “дадаларидан бўлади”. “Чилла ўтириш” маросими мавлавийликда 1000 кун давом этган. Чиллага кирган Толиб 18 кун бир хужрадаги турли хизматларни бажариб-ўз нафсини ўлдирган. “Чилла ўтириш” маросимини муваффақиятли ўтказган /олиб 1787 йилдан тасаввурга оил илмий ишлар ёза бошлагани маълум. 1791 йилда Галата Мавлавийхонаси шайхи Халин Нўъмон Дада Коньядан рухсат олмай Ускузарда мавлавийхона очмоқчи бўлгани учун шайхлик вазифасидан бўшатилади. ўрнига тайинланган Шайх Абдуллаб Истанбулга келаётиб йилда, Кутаҳьяда вафто қилади. Натижада ёш бўлишига қарамасдан Галата мавлавийхонасига 1791 йил 11 июнда шайх этиб Шайх /олиб тайинланади. Шу вақтдан шоирнинг Султон Салим III билан муносабати яқинлашиб, дўстлашиб кетади.

ўзи ҳам нозик таъб бўлган Султон Салим III Галата мавлавийхонасига келиб турар, Шайх /олиб уюштирган зикрларда иштирок этарди. Гоҳида Шайх /олибни саройга чақириб, унинг ғазалларини тинглар, адабий суҳбатлар қуради. Шайх /олиб Султонга қасида ёзиб, теккенинг жуда хароблигини айтганда, Салим III бир йилда теккехонани таъмир қилдириб беради.

Шайх /олиб ўз даврида энг ёш “девон” тузган шоирлардан эди. У 24 ёшида “девон” тузиб, 26 ёшида “хусну Ишқ” достонини ёзиб тугатади. Султон Салим III 3 минг олтин бериб Шайх /олиб “девон”ни чиройли безаттиради. Шайх /олибни Султон Салимгина эмас, унинг сингиллари ҳадича, Бойхон Султонлар ҳам тез-тез ҳадялар билан мукофотлаб турган. Шоир ғазалларида юқорида исмлари зикр этилган номларнинг учраши ҳам

бежиз эмас. ҳатто Шайх /олиб Бойхон Султонга пинҳона ошиқ бўлганлиги ҳақида ҳам миш-мишлар бўлган. Саройда ва эл орасида ҳурмати баланд бўлган шоир афсуски ҳаётдан эрта кўз юмади. 1799 йили 42 ёшида Истанбулда вафот қилади. Шайх /олиб сил касаллиги билан оғриганлиги ҳақида маълумотлар бор. 1797 йилда Шайх /олиб жуда қадрдон дўсти ҳамда маслакдоши бўлган Асрор Даданинг вафоти ҳам шоирга оғир жудолик бўлганди. Шайх /олиб дўстига бағишлаб ёзган марсия турк адабиётидаги энг гўзал марсиялардан.

Шу воқеадан сўнг Шайх /олиб хасталаниб қолган эди. Шоир Суририй “Кечди /олиб Дада жондин ёху” дея шоир ўлими муносабати билан тарих ёзганди.

Шайх /олиб шоир сифатида ижодини жуда эрта бошлаган. 1781 йил “девон” тузган бўлса, кейинчалик девонни янги шеърлари билан кенгайтирган. Бугунги кунда бу девонларнинг 20 нусхаси топилган. Девонда 26 та қисмда (қасидалар Султон Салим III, Бойхон Султон, Шайх Хулислам Шариф ва бошқа ўша даврнинг таниқли шахсларига бағишланган) турк тилида ёзилган 331 та ғазал, форс тилида 36 та ғазал, 2 та мустаҳзод, 4 та тарки банд, 9 та таржи банд, 7 та мусаддас, 4 та мухаммас, 17 та тахмис, 68 та тарих, 11 та шарқий ҳамда муснавий, қимъа, рубоийлар бор. Кўриниб турибдики Шайх /олиб ўрта аср турк шеърлятида машҳур бўлган деярли барча жанрларда ижод қилган. Шайх /олиб ўзидан аввалги ўтган салафларидан, айниқса, Жалолиддин Румий, Фузулий, Боқий, Ноимий, Набий, Аҳмад Нодим каби шоирларга эргашган. Шарқ адабиётини яхши билар Шайх /олиб турк адабиётида “хинд тарзи” деб номланган “хаёллар ва мажозларга кенг ўрин берилган” шеърлий йўлнинг ёрқин вакилидир. Унинг бобурийлар даври ҳиндистондаги шеърлятни яхши ўрганганлиги ҳақида маълумотлар бор. Шайх /олиб “хинд тарзи” йўлида ёзилган ҳар бир мисрадаги маълум бир мажоз ёки тимсол бошқи бир мазмун ташишини ҳам айтади.

Масалан:

Агар дерсамки, “ҳаволар очилди келди баҳор”

Мурод одурки: банимла муҳаббат айлади ёр.

Ё сўзласамки: “чаман ғунчалари зейн ўлди.

Ўдур ғаразки: табассумла сўзлади дилдор”.

Шайх /олиб ғазаллари бадиий санъатларга бойлиги, шоирнинг сўзга бўлган беқиёс меҳри билан ҳам ажралиб туради.

Шайх /олиб номини янада машҳур қилган “ҳусну Ишқ” достонидир. Тасаввуф мазмунидаги бу достонни ижодкор 1782-83 йилларда 6 ой ёзиб тамомлайди. Айтишларига бир суҳбатда Набининг “ҳайрабод” достони жуда мақталади ва бундай дoston ёзиш, ҳатто тақлидий тарзда ҳам мушкуллиги айтилади. Ёш бўлишига қарамасдан шуҳрат қозонган Шайх /олиб, дoston камчиликлардан холи эмас деб, бир нечта, масалан бош аҳрамон Чалакнинг бир ўзи шунча олийжанов ишларни амалга ошира олишга шубҳа билдиради. Айни пайтда асарнинг тили муракаблигини таъкидлабди. Шунда кимдир Шайх /олибга дoston ёзишни маслаҳат беради. Хуллас, Шайх /олибнинг “ҳусну Ишқ” асари, Набиний “ҳайрабод” маснавийсига қасдма-қисд ёзилган асар дейиш мумкин. Нима бўлганда ҳам ўзига яраша мағрурлиги бўлган Шайх /олиб яхши бир дoston ярата олган. Достондаги образлар мажозий бўлиб ҳусн-жамоли мутлақ, яъни Оллоҳ, ишқ-ишқи илоҳий йўлида, илоҳий гўзалликка қовушмоқ истаган Солиҳ. Достондаги бошқа образлар ҳам тасаввуфий мазмун ташийди. Шайх /олибнинг бу дostonда жамолиддин Румийнинг “Маснавий”си, Фузулийнинг “Лайли Мажнуни”, Фаридундин Атторнинг “Мантикут-тайр”, Шаҳобиддин Сухровардийнинг “Мунисул ушшоқ” асарларининг таъсирини кўриш мумкин. Сюжети унга мураккаб бўлмаган дostonда ҳуснни севган Ишқ ҳаёт сувини (элексир) келтириши керак. ҳаёт суви қалб қасрида сақланади. ҳаёт элексирини излаб йўлга чиққан ишқ бошидан кўплаб саргузаштларни ўтказади. Мангу совуқ мамлакат, олов денгизи,

аждархо, девлар тимсоли ҳам рамзий бўлиб, бу инсон фитратидаги иллатлардир. Достонда бош қаҳрамоннинг ҳар хил тўсиқларга учраши ва уларнинг мардонавор енгиши, инсон ўз насини енгиб ишқи илоҳийга етишига ишорадир. қалб қасрига етиб келган Ишқ, ҳуқумдор Илоҳий Калом билан учрашади. Илоҳий Калом гўзаллик, муҳаббат ҳар кимнинг ўз қалбида эканлигини тушунтиради. Мажозий қилиб айтганда Жамоли Мутлақ ишқида юрган Солиҳ ўзлигини англамас экан, борлиқ оламни ҳам англай олмаслиги уқдирилади. 2101 байтлик “хусну Ишқ” достонининг тили ширали, бадий санъатларга бойдир. Достонни В. М. Кўжатури насрга ўгириб 1944 йил Истанбулда нашр қилдирган.

ўрта асрлар Шарқ адабиётида бу мавзуда кўплаб асарлар яратилган. Форс шоири Фаттоҳийнинг “хусну Дил” достони турк шоирлари орасида машҳур бўлган. Бу достон таъсирида XVI асрда яшаб ижод этган турк шоирлари Ломий, Вали, Ахийлар ҳам асарлар яратганлар. Шайх /олиб ҳам Фаттоҳий номини тилга олиб ўтади.

Тасаввуф руҳида достон ва ғазаллар ёзган, илмий асарларга шарқлар бағишлаган Шайх /олиб XVIII аср турк шеърятининг йирик намояндаси эди. У тариқатда ҳам, шеърятда ҳам Мавлоно Жалолиддин Румийга эргашди, унинг асарларини қайта-қайта мутоала қилди. Фузулий ғазалларидаги таъсирчанлик, Ноимий мисраларидпаги ҳассос ва нозиклик, Наби сатрларидаги фикрий теранликни /олиб ижодида ҳам кўрамыз. Шайх /олиб шеърятдаги тасаввуф заҳирий эмас, кўпроқ ботинийдир. Унинг шеърларида ҳаёлот жуда рангли ва айни пайтда жонлидир. Шу хусусиятларидан келиб чиқиб Шайх /олибни турк девон шеърятининг сўнг улуғ шоирларидан десак бўлади.

XVIII АСРДА АДАБИЙ МУҲИТ

XVIII аср Усмонли империяси учун жуда оғир кечди. Ички исёнлар, иқтисодий қийинчилик, айниқса, империянинг ташқи сиёсатдаги мавқеи

келиб, бир қанча ерларни қўлдан чиқариши бу давр учун характерлидир. Давлатнинг наинки XVI асрдаги буюклиги, ҳатто XVII асрдаги қудрати ҳам жуда заифлашиб қолди. 1699 йилда имзоланган “Карловча” шартномасига кўра, Усмонлилар давлати Можаристоннинг катта қисмини Долмачя ва Мора ерларини қўлдан чиқарди. Гарчи 16 йил давом этган уруш тўхтаган бўлса ҳам, империянинг Европадаги мавқеси деярли йўқолди. Узоқ давом этган урушлар натижасида солиқлар кўпайди. Бу нарса шусиз ҳам иқтисодий қийинчиликларда яшаётган халқнинг жонига тегди ва бир неча исёнлар бўлди. Испания ва Чор Россияси ҳам Усмонлиларга қарши тиш қайраб турарди. 1712 йил, Истанбул шартномаси тузилди. Бунга кўра Туркия Мора ва бошқа баъзи қўлдан кетган ерларни қайтариб олди. Давлат бир оз кадрини ростлагандек эди. Аммо, Австрия уруши бошланди. 1718 йил Пасарофга сулҳи тузилади. Урушлар, исёнлардан гарчан омма бу сулҳни яхши қабул қилади. Эрон шоҳи Ашраф билан тўқнашувни ҳиобга олмаганда, давлатда тинчлик ўрнатилади. Лола даври деб аталган бу 13 йилда адабиёт, санъат бирмунча ривожланди. Лекин, бу даврда солиқлар кўпайган ва солиқларни шоҳлар айшу-ишратларга сарфлаётганини кўрган халқ исён кўтаради. Бунга 1729 йил турк қўшинларининг Эрон шоҳи Носиршоҳдан енгилганлиги ва бунга султоннинг эътиборсизлиги ҳам сабаб бўлади. Султон Аҳмад III тахтда ағдарилади, Садразам Иброҳим Пошо ўлдирилади, янгидан қурилган биноларга, саройларга ўт қўйилади.

Тахтга Махмуд I ўтиради. Бироқ давлат идораси исёнчилар бошлиғи яни Чар Халил ва унинг маслакдошлари қўлида эди. Асосий мансабларга ўз одамларини қўяр, истаган амалдорни ишдан бўшатар эди. Пойтахт Истанбул ўзаро ички можоролар ичида қолганди. Аҳволнинг бу тарзда давом этиши мумкин эмаслигини англаб етган султон Махмуд I бир баҳона билан Халил ва маслакдошларини саройга чақиртиради, ҳамда ҳийла билан қўлга олиб, қатл эттиради. Бош кўтарган аскарлар исёнини ҳам бостиради. Давлат бошқарувини қўлга олади. Бу даврда Усманийлар

/арбда Австрия ва Россия билан, Шарқда Эрон билан жанглар олиб бораётган эди.

1756-1763 йиллар султон Мустафо III даври бироз осойишта кечди. Руслар билан урушлар, Мора исёни натижасида 1774 йил Усманийлар Кичик Кайнарча сулҳини имзолашга мажбур бўлдилар, натижада қрим мустақил бўлди. Англия ва бошқа Европа давлатлари ҳар хил баҳоналар билан Усмонлиларни сиёсатига аралаштиришга ҳаракат қилардилар. Ташқи урушлар, Миср, Сурия, Анадўлидаги ички исёнлар аср охиригача оз мазолишлар билан давом этди.

XVIII аср Усмонли тахтига ўтилган султонларнинг кўпчилиги шоиртабиат, санъатсевар, табиатан юмшоқ кўнгил эдилар. Бу вақтга келиб Европа эса аввалгидан кўра илм-фанда анча илгарилаб кетди. Шу жумладан ҳарбий соҳада ҳам XVIII асрда Туркия ҳар томонлама Европадан орқада қола бошлади.

1703-1730 йиллар ҳукмронлик қилган султон Аҳмад III гўзал санъатларни севадиган, кўнгилхушликни ёқтирадиган киши эди. Нажиб таҳаллуси билан шеърлар ёзар, даврининг яхши ҳаттотларидан саналарди. У билимдон шахслардан айримларни чет элларга жўнатади. Масалан, Мехмет Чалабий Францияга бориб, у ердаги шароитни ўрганади ва Туркиядаги аҳвол билан қиёслаб, султонга тақдимнома ёзади. Биринчи китоб босиш ишлари ҳам Аҳмад III даврида бошланган.

1730-1754 йиллар ҳукм сурган Маҳмуд I армияда ислоҳот ўтказишга, 1757-1774 йиллар тахт эгаллаган Мустафо III иқтисодий ислоҳотлар амалга оширишга ҳаракат қилди. Султон Абдулҳамид I (1777-1789), Салим III (1789-1808) даврида ҳам давлат миқёсида баъзи бир ўзгаришлар қилишга ҳаракат қилинди. Аммо буларнинг ҳаммаси Усманийлар империясининг Европа таянқидан қутқара олмади. XVIII аср охирига келиб, давлат аср бошидагидан ҳам кўра заифлашган эди.

ЛОЛА ДАВРИ.

XVIII асрнинг биринчи ярмидан 13 йил, яъни 1718-1730 йиллар турк адабиётида “Лола даври” деб юритилади. Бу атамани биринчи Яхё Камол қўллаган. 1913 йил Аҳмад Рафиқ олтинай эълон қилган “Лола даври” номли китоби бу даврнинг ўзига хос ўрни борлигини, адабиётда санъатда ривожланиш даври бўлганлигини кўрсатади. Султон куёви иброхим Пошо бош вазир бўлган бу даврда Истанбулда ободончилик ишлари олиб борилди. Давлат одамлари яшаш тарзида, европаликларга таҳлид қила бошладилар. Европага боғлар барпо қилиш, /арбдан меъморлар чақириб келиб иморатлар қуриш урф бўлди.. Париж боғларида бўлганидек ҳофузлар, фавворалар қурилди. Боғларда лолалар бунёд этилди. Масжидлар, кутубхоналар, кўркли саройларнинг қурилиши маълум маънода адабиёт, маданият ривожига туртки бўлди.

Султон саройида ҳам тез-тез мушоиралар, мусиқа кечалари ўтказилиб турарди. Уни даврда “ҳолва кечалари” деб номланиб, тонггача давом этадиган кечаларда, асосан шоирлар ва машшоқлар иштирок этадилар, янги-янги қасидалар, ғазаллар ўқиларди.

Лола, бу даврнинг энг севимли ва қимматли гулига айланди. Султон Мехмед IV Давридаёқ Миср ва Австриядан келтирилган лолалар Истанбулда ниҳоятда кўпайтирилган эди. Голландиядан, Шероздан ва дунёнинг бошқа давлатларидан лолаларнинг турли навлари келтирилди, янги навлари кашф қилинарди. Истанбулликлар лоланин 639 турини экардилар. Лола ҳақида рисоалар ёзилиб, лолалар яратишдан мусобақалар ўтказиларди. Жуда кам учрайдиган лола уруғининг (пиёзи) 1000 олтинга сотилгани маълум. ҳатто лолаларни баҳолаш ҳақида “ҳатти ҳумоюн” эълон қилинади.

Турк адабиёти тарихида “Лола даври” деб аталган бу даврнинг муҳим воқеаларидан бири Истанбулда босмаҳонанинг очилишидир.

Парижга элчи сифатида жўнатилган Мехмед Чалабийнинг ўғли Мехмед Саид Афанди, асли можар бўлиб, ислом динини қабул қилган Иброҳим Мутеферрика билан ҳамкорликка султоннинг ва шайхулисломнинг розилигини олиб, 1724 йили Истанбулда биринчи Турк нашриёти курадилар. Айрим қаршиликларга қарамасдан нашриёт 1729 йили ишга тушади. 1729-1742 йилларда тарих, география, грамматика, луғат, саёҳатномалар каби 17 номда китоблар босилади. Бу маданий ҳаётдаги катта воқеа эди.

XVIII АСР АДАБИЁТИНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

XVIII аср Усманийлар империяси учун муваффақиятли кечмаган бўлсада, адабиёт ривожланишда тўхтаб қолгани йўқ. Сарой томонидан шоирларга кўрсатилган ғамхўрлик ҳар ҳолда ўз самарасини берди. Юз йил бошларида “Лола даври”да Нодим, аср сўнггида эса Шайх /олиб сингари ажойиб шоирлар етишиб чиқди. XVIII асрда Набий ижодига эргашиб, уни ўзига устоз деб билган: Собит, Дуррий, Катий, Салим, Самий, Иззат Али Пошо, Саййид Вахбий каби шоирлар ижод қилдилар. Фитнат хоним, Набизода Нозим ўзига хос овоз билан адабиётга кириб келдилар. ўша давр шоирларига устозлик қилган Хўжа Нашот (?-1807) ажойиб ғазаллар ёзиш билан бирга, ёшларга форс тили ва адабиётдан сабоқ берди. Бу даврда турк шоирларига форс шеърятининг таъсири янада кучайди.

XVIII аср турк шеърятининг ўзига хос хусусиятлари Набий, Нодим, Шайх /олиб ижодида айниқса яққол намоён бўлди. Юқорида номи зикр этилган шоирлар ижодининг аҳамиятли томони маҳаллий каларит устунлиги ва халқ ижодига яқинликдир.

XVII асрнинг охирларида Набий ва Собит ижодида кўринган ерли унсурларни тасвирлаш XVIII асрда янада кучайди. Халқ урф-одатларини

адабиётда акс эттириш одат тусига кира борди. Энди шоирлар эса Бағдод, Шероз ёки бошқа бир хаёлий шаҳарларни эмас, Истанбулни, янги қурилган бинолар, боғлар, ўша давр муҳитини қаламга ола бошладилар. Ерлилаштирма оқими вакиллари шеърларида кўпроқ халқ мақол, латифаларини қўллаб, маҳаллий турмуш тарзини ифодалашга аҳамият бердилар.

Девон адабиётида илк марта ёзилган шарқийлар ҳам янгилик эди. Халқ кўшиқлари турку ва кошма шаклига ўхшаш “хижо” вазнида ёзиладиган шарқийларнинг энг яхши наъмунасини Нодим яратди.

XVIII аср адабиётининг яна бир ўзига хослиги, мумтоз девон шеъриятининг қатъий қонун-қоидаларидан чиқиш бўлди. Анъанавий образлар янгича талқин қилина бошланди. Ёр тасвирида ҳам, ошиқ тасвирида ҳам ўхшатишлар ўзгарди. Ёрнинг кўз, соч ранглари тасвири, ошиқнинг хижрон азобидаги ҳолатларини беришда шоирлар оригиналликка интилдилар.

XVII асрда урф бўлган “ҳинд тарзи” устлубининг таъсири оз бўлсада XVIII аср шеъриятида сезилиб турди.

Бу юз йил шеъриятида кўринган ўзига хосликлардай, шарқий, тарих, назираларнинг тўплаб ижод қилинганидир. Ёзма адабиётдаги мурабба, халқ шеъриятидаги турку, кошмаларнинг қоришиқ тарзи ўлароқ юзага келган шарқийларнинг Нодим ижодида кенг ўрин олиши, шоирнинг 28 шарқийси кўплаб ёш шоирларга ўрнак бўлди. Тарих айтиш турли муносабатлар билан, наврўз, рамазон байрамлари, шахзодаларнинг туғилиши, ҳарбий ғалабалар, элчиларни қабул қилиш ва бошқа кўплаб ҳодисаларга бағишлаб ёзилади. ҳатто фақат тарих айтилган шеърларнинг девони тузила бошлади. Шокирий ва Фоиз тузган “Мажмуан таворих” бунга мисолдир.

Бу даврда назира ва тақлидий асарлар кўпроқ Фузулий, Навоий, Набий, Нафий, Боқий, Нодим ғазалларига нисбатан ёзилди. Атиф Афанди

(?-1742), Иззат Али Пошо (?-1735) ҳашмет (?-1768), Фитнат Хоким (?-1780) каби шоирларнинг назиралари айниқса машхур эди.

XVIII асрда яратилган асарлар тили аввалги асрадагиларга нисбатан халқ тилига яқин мураккаб изофалар камроқ, анча соддалашган эди.

XVIII асрда кўплаб тазкиралар, тарихий асарлар, саёҳатномалар яратилдики, бу ўша давр насрининг ўзи хос намуналаридир. Салим Тазкираси воқеанавис Шафиқ Афандининг “Шафиқнома”си, Набизода Атойининг 1634-1712 йили ҳукмронлик қилган султонлар биографиясини ақс эттирган “Шақа-ик Зейли” асари, Латифий, оших Чалабий ва ҳасан Чалабийларнинг ажойиб тазкиралари XVIII асрда етакчи адабий тур ҳамон поэзия бўлиб, асосий машхур асарлар шеърлятида яратилди.

АХМАД НОДИМ

1680-1730

“Лола даври” адабиётининг энг йирик вакили Ахмад Нодим Истанбулда, задогон оилада туғилди. Унинг опа томондан бобоси ҳусомиддин қаро Чалабий бўлиб, ўз даврида султоннинг яқинларидан бўлган. Опаси Мехмед Нодим Афанди қози бўлиб, яхшиги таъби назми ҳам бор эди. Опаси Салиҳа хоним ҳам ўқимишли аёллардан бўлган. Давлатманд хонадонда туғилиб, тарбияланган Нодим жуда яхши билиб олади. Замонидаги атоқли устозлардан таълим олиб, мадрасани тугатади. Эбезаде Абдуллох Афанди бошлиқ нуфузли ҳайъатга имтиҳон топшириб ўзи ҳам мударрис бўлади. Шеърлари билан анча танилиб қолган Ахмад Нодим улуғ вазир Али Пошо ва Иброҳим Пошоларга қасидалар ёзиб, янада эътибор топади. 1720 йил вазир кутубхонасининг мудури этиб тайинланади. Айни пайтда Нодим тарихий асарларни таржима қилиб ҳам илм аҳли ўртасида обрў топади. Аҳмед Нодим Иброҳим Пошо уюштирган мушоираларда, турли давлатлардан келган элчиларни қабул қилиш маросимни ва зиёфатларда қатнашар, ўзининг “Ширик каломи” билан

танилганди. Садразам Иброҳим Пошо шоирни Султон Аҳмадга таништиради. Бундан сўнг Нодимнинг толе юлдузи янада порлайди. У Истанбулдаги машхур мадрасаларда, 1727 йилда Мулла Кирымий, Эски Нишонбоши, 1729 йилда Саҳпи Сетап, 1730 йилда Секбан Али мадрасаларига бош мударрик қилиб тайинланади. Бир умр зодагонлар даврасида, фаровон ҳаёт кечирган Аҳмад Нодимнинг умри фожеали тугайди. 1730 йил адмирал Халил бошчилигида кўтарилган кўзғолончилар Султон Аҳмадни тахтдан ағдарадилар. Шоҳга яқин бўлган амалдорларнинг ҳам уйларига ўтқўядилар. Нодим кўзғолончилардан қочаман деб, томдан йиқилиб ўлади. Рамиз “Тазкирасида” ёзишига шоир ваҳима касалидан вафот қилган. Унинг жасади Ускударда, опаси дафн қилинган қабристонга қўйилади. Тарихий манбалардан Нодим Иброҳим Чалабийнинг қизи Уммигулсум Хонимга уйланган ва уларнинг бир қизлари бўлиб, Истанбулнинг Бешиктош даҳасида яшаганликлари маълум.

Аҳмад Нодим сўзга чечан “тоза дилли” шоир сифатида машхур бўлган. У Иброҳим пошонинг яқин кишиси сифатида ўша давр ижтимоий ҳаётида ҳам, адабий ҳаётида ҳам фаол иштирок этган. Даврнинг қайноқ воқеалари ичида бўлган. Адабий муҳитдагина эмас, илмий муҳитда ҳам бирдек қатнашган.

1726 йил ташкил қилинган тарихий асарларни таржима қилиш гуруҳида Нодим ҳам иштирок этган. Араб тилидан Мунажжиббоши Дарвеш Алининг тарихий китобининг 3 жилдини турк тилига ўгирган. Аҳмад Нодимнинг асосий адабий мероси “Девон”дир. Бу девон шу кунга қадар Истанбулда 5 марта нашр қилинган. “Девон”нинг энг сўнгги нашрида 39 қасида, 159 ғазал, 2 мустаҳзод, 1 маҳаммас, 3 тахмис, 1 мусаддас, 28 шарқий, 1 турку, 1 таркибанд, 10 рубоий, кўпчилиги тарих айтиш бўлган 82 қитъа, 1 тасдис, 2 ташмир, 3 та маснавий бор.

Девондаги қасидаларда Истанбулнинг ҳаёт тарзи, “лола даври”даги кўнгилхушлиқлар, султонлар, вазирлар мадҳияси ўз аксини топган. Унинг ғазал ва шарқийларида ҳам даврнинг руҳи, яъни завқ-шавққа тўлиқлик,

ишқ ва ёр васли, шароб лаззати бадий маҳорат билан ёзилган мисраларда ифодаланган. Аҳмад Нодим шеърлари нашъали ва жўшқин бўлиб, ундаги ёр ва ошиқ образлари, ўрта аср тасаввуф шеъриятидаги муқобил образлардан анча фарқ қилади. Айниқса шарқийларида даврнинг гўзаллари ва гўзалликлари юқори пардаларда мадҳ этилади. Аҳмад Нодим ижодининг ўзига хосликлари қуйидагича таснифлаш мумкин:

1. Нодим шеърларида завқ ва жўшқинлик бор. ҳаётни кўпроқ гўзал томонидан кўради. Соғинч, ғам-андух, кудурат шеърларида йўқ ҳисоб. Оташин туйғуларни кўпроқ қаламга олган.
2. Нодим шеърларида яшаган даврини акс эттирди. Унинг шеърларида бутун борлиғи билан Истанбул ифодаланган. У шеъриятда биринчилардан бўлиб Истанбулнинг энг кўп тасвирлаган, шаҳарнинг кўпгина даҳалари ва бу даҳалардаги Садобод, Хуррамобод, Шарафобод, Хусравобод, Файзобод каби қасрларни, Тавонли, Нафпайдо, Жисри сурур номли кўприкларини, кўплаб чашмалар, ҳовузлар, ҳаммомларни Истанбулнинг таркибий қисми сифатида тасвирлайди.
3. Аввалги асрларда бошланган маҳаллийлаштириш ҳаракатини шеъриятда қўллаб қуватлади. Асарларида халқ мақоллари, ибораларини, умуман халқ тилида кўпроқ ишлатиладиган калималарни қўллади. Нодим тили нозик, нафис ва мусиқий Истанбул шеvasи тили эди.
4. Нодим шеъриятидаги ўзига хос шакли оҳанг, завққа тўлиқ мисралар, кўплаб шоирларни унинг ижодига эргаштирди. Набий ва Нодим XVIII асрдаги энг машҳур шоирлардан бўлиб қолди.

Нодим яшаган “лола даври” руҳи унинг шахсиятига, ҳамда ижодига ҳам таъсир қилган, албатта. Бу даврда усмонлилар аввалги шухратини тинглай олмасалар ҳам, уни сақлаб қолишга уринардилар. Султон бошлиқ сароб аёнларининг кўнгилхушликка берилиши, ўша даврда задагонлар, зиёлиларнинг маълум маънода фожеаси эди ўтган замонларни соғинч

изтиробларини улар шеърдан, шаробдан, ишқдан, кайфу сафодан кўнгил хушлаб унитишни истардилар. Аҳмад Нодим ҳам муҳитдан айри айри тушолмасди. Нодим шеърлари серзавқ бўлсада, шоирни яширин бир истироб қийнаётгани унинг айрим мисраларидан кўриниб қолади.

“Бу жаҳон баҳорини бир дам бил, лолазорни ўйин соғарига тут” мазмунида сатрлар бунга мисолдир. Аммо, кўпроқ шоир яшаган кўплик ҳаёт тарзи унинг асарларига ҳам кўчганди. Мумтоз адабиётда кўп учрайдиган чехра, кўз, қомат, соч унсурлари Нодим мисраларида ўзгача ранг, оҳанг кашф этади. “О сирма сочлара бирдан сорилди севдолар”, “Сирма кокул, сим гардон зулфи тел-тел, инжа бел”. Бу сатрларда донма қора сифати кўпроқ берилган ёр сочи, сирма-олтинранг танла соч тарзида ифодаланмоқда. Шоир шарқларида ёр билан кечган висол онларини ниҳоятда нафис ифодасини кўп учратамиз:

Сайр ўлуб рақби, яна дилбари мумтозларин
Яна афоқа чиқар нолалари созларин
Жона оташ берадур шуъласи овозларин
Муждалар гулшани ким вақти чароғон келди

Нодим ёр тарифини беришда ҳам, аригинал ўхшатишлар фойдаланади, теша тегмаган қиёсларни қўллайди:

Бўйдан хўш, ранқдан покизадир нозик танин
Беслемиш (озикланмиш) қўйнингда гўё ким гули
раъно сени.

Даврининг энг машхур шоирларидан бўлган Нодим ижоди ҳақида турк адабиётшунослари тўплам илмий-тадқиқот ишлари яратганлар. А. Р. Алтинайнинг “Лола даври” (1931) китоби, Ф. Кўпрулининг “Нодим”

(1934), Н. Илсиргилнинг “Нодим” 1953, С. Банарлининг “Расмли турк адабиёти” (2 том 1983) китоблари шулар жумласидандир.

Севгилим, жамолинг бир бор кўролмам,
Чиқмасин хаёлинг дили шайдодан.
Хоки пойингга-да юз-кўз суролмам,
Олайн паёминг¹ боди сабодан.

Мовий кўз бераҳм этди нигоҳинг,
Ошиқларнинг кўкка чиқарди оҳин.
Сўрдим гарданингдан зулфи сиёҳинг,
Бир хабар бермади оқдан-қародан.

Севгилим, бандангга гар тушса хизмат,
Эшитгинг ва қуллик – жонимга роҳат.
Кўрсам эди сенда бўйи муҳаббат,
Истаганим шудир сен бевафодан.

Нодимо, хуснингга бўлмишдир ошиқ,
Шундайин бир ишқки қавлида² содиқ.
Карамга на қабар бўлмаса лойиқ,
Ор этмас, Афандим, шоҳлар гаодан.

* * *

Масти нозим, ким ўстирди бунга бепарво сени,
Ким етиштирди ажаб, сарфдан боло³ сени.

¹ Паём - хабар

² +авл - с'з

³ Сарвдан боло – сувдан баланд

Мушкдан хуш, рангдан покизадир нозик танинг,
Парвариш қилмишдир гўё, ким гули раъно сени.

Гули зебо кийдинг, аммо қўрқарам озор берар.
Нозаниним, сояи хори гули зебо сени.

Бир қўлингда гул, бир қўлда жом келдинг, соқиё,
қай бирин олсам: гулни ёхут ул жомни ё сени?

Гўё сендин бўлмиш пайдо фаввораи оби ҳаёт,
Шундоқ кўрсатди манга ул қадди мустасно сени.

Соф эканайинаи андомдин дилим, ва дариф,
Олмадим бир бора ҳам оғишга сар то по¹ сени.
Сўрсам магар: “Бунга ким қилди Надимни нотавон?”
Кўрсатур ангушт² ила мажлисдаги мино³, сени

* * *

Ул парирў ошуқа ром бўлса ҳам моне эмас,
Кундузинг бўлмаса, оқшом бўлса ҳам моне эмас.

Кангул пок бўлсин ҳамон, райбу⁴ риёдин зоҳидо,
қўлда тасбеҳга бадал жом бўлса ҳам моне эмас.

Дилрабонинг хуни гарм⁵ бўлсин ҳамон, атвори нарм⁶

¹ Сар то по – бошдан оё³

² Ангушт – бармо³

³ Мино – жом, биллур.

⁴ Райб – шак-шубҳа, гумон

⁵ Гарм – исси³

⁶ Нарм – юмшо³

Мубталойи жоми гулфом бўлса ҳам моне эмас.

Сен тўла жомни кўтар уч мартага, сўнгра сенинг
Вуслатинг муҳтожи ибром¹ бўлса ҳам моне эмас.

Муштоқман ташрифига ийднинг, иккинчи кун Надим,
Кундузинг бўлмаса, оқшом бўлса ҳам моне эмас

* * *

Бир сафо бахш этайлик кел, шу дили ношода,
Кетайлик сарви равоним, юргин Саъвобода.
Мана кўр, уч жуфт қайиқ бандаргоҳда омода,
Кетайлик сарви равоним, юргин Саъвобода.

Кулайлик, ҳам ўйнайлик, завқ олайлик дунёдан,
Майи тасним² ичайлик чашмайи нав пайводан.
Кўрайлик оби ҳаёт оққанин аждарҳодан,
Кетайлик сарви равоним, юргин Саъвобода.

Гоҳ бориб ҳавз каноринда хиромон бўлайлик,
Гоҳ келиб қасри Жинон³ сайрига ҳайрон бўлайлик.
Гоҳо алёр айтибон, гоҳ ғазалхон бўлайлик,
Кетайлик сарви равоним, юргин Саъвобода.

Бир сен-у бир мен-у, бир оби покиза адо,
Изнинг бўлурса агар, шайдир Набими шайдо;
/айри ёронни бугунлик этиб, эй шўх, фидо,
Кетайлик сарви равоним, юргин Саъвобода...

¹ Ибром - ³айта-³айта илтимос ³илмо³

² Майи тасним – жаннат дарёларидан бири

³ +асри Жинон – жаннат ³асри.

ХОТИМА

Ўрта асрлар турк мумтоз адабиётининг шаклланиши ва ривожланиши ўзига хос тарзда кечди. XIII-XVIII асрларда Туркияда кўплаб талантли ижодкорлар етишиб чикди. Асрдан асрга адабиёт шакл ва мазмун жиҳатидан такомиллишиб борди. Халқ адабиёти, девон адабиёти, текке шоирлари ижодида буни яхши ҳис қилишимиз мумкин. Ўрта асрлар турк адабиётида поэзия жанри етакчилик қилди. /азалларда шоирлар самимий ҳис-туйғуларини ифодасалар, йирик дostonларда давр учун муҳим муаммоларни (Юсуф Набий) кўтардилар Шайхий, Нафий каби шоирлар турк адабиётида биринчилардан бўлиб сатирик асарлар яратдилар. Ўрта асрлар турк шеъриятига Шарқнинг буюк шоирлари Фирдавсий, Низомий, ҳофиз, Жомий ва Навоийларнинг ижодий таъсири сезиларлидир. Уларнинг асарлари турк шоирлари учун илҳом булоғи бўлди. XV аср охирларида ҳамидулла ҳамдий биринчилардан бўлиб “Хамса” яратди. Ўрта асрларда яшаб ижод этган турк шоирлари тил масаласига алоҳида эътибор бердилар. Турк тилини чет тиллар таъсиридан сақлашга, адабий тилни халқ тилига яқинлаштирилган ҳаракат қилдилар. Кўпгина шоирлар икки тилда (форс, турк) ижод қилдилар. XVII асргача кўпроқ тасаввуфий, илоҳий руҳда асарлар ёзишга интилиш бўлса, бу асрдан адабиёт мазмун ва шакл жиҳатдан ҳам дунё вайроқ бўла берди. Адабиётда янги поэтик жанрлар пайдо бўлди. Ўрта аср турк мумтоз шоирларидан яққол кўзга ташланадиган жиҳатлардан бири шеър техникасига эътибор қилишдир. Тарих айтиш бунинг яхши мисоли. Ўрта асрларда яратилган адабий тазкиралар қимматли адабий материаллар бериши билан бугунги кунда жуда аҳамиятли.

XVIII аср охири XIX аср бошларига келиб турк классик адабиёти XVI асрдаги мавқеи ва шиддатида бироз чекинди.

Умуман ўрта асрлар турк адабиёти Ж. Румий, Ю. Эмре, М. Боқий,
Ю. Набий, А. Нодим, Ж. /олиб каби талантли шоирларни етиштириб,
танзимот даври ва XX сар турк адабиётини ривожига омил яратди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. –Т.: Ўзбекистон, 1998.
2. Каримов И.А. Биз танлаган йўл – демократик тараққиёт ва маърифат дунё билан ҳамкорлик йўли. –Т.: Ўзбекистон, 2003.
3. Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. –Тошкент, 1991.
4. Алимбеков А. Турк адабиёти тарихи хрестоматияси. –Т.: ТошДУ, 1983.
5. Алимбеков А. Ишқ асири бўлган жон. –Т.: Маънавият, 1996.
6. Алимбеков А. Турк адабиёти тарихи. Маърузалар матни. –Т.: УзМУ, 2000.
7. Алимбеков А. Эртақлар яхшиликка етаклар. //Шарқшунослик журнали, 2002, №2.
8. Алкаева Л., Бабаев А. Турецкая литература. – Москва, 1967.
9. Боролина И.В. Хрестоматия по турецкому фольклору. –М.: МГУ, 1987.
10. Гарбузова В.С. Турк адабиёти классиклари. – Тошкент, 1960.
11. Гарбузова В.С. Поэмы средневековой Турции. –Ленинград, 1963.
12. Жалолоддин Румий. Учмоққа қанот йўқ вале учгаймен. –Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги «Адабиёт ва санъат» нашриёти, 1994.
13. Жалолоддин Румий. Ичингдаги ичингдадир. –Т.: Ёзувчи, 1997.
14. Жалолоддин Румий. Маънавий маснавий. –Т.: Шарқ, 1999.
15. «Жаҳон адабиёти» журнали. 1997, № 5.
16. История всемирной литературы. 4–том. –Москва: Наука, 1977.
17. Куделин В.Б. Поэзия Юнуса Эмре. – Москва: Наука, 1980.
18. Литература Востока в средние века. – Москва: МГУ, 1970.
19. Маштакова Е.И. Турецкая литература конца XVIII – начало XIX в. – Москва: Наука, 1984.
20. Махмуд Асъад Жўшон. Юнус Эмро ва тасаввуф. –Т.: Фан, 2001.
21. Навоий асарлари луғати. –Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги «Адабиёт ва санъат» нашриёти, 1972.
22. Насимхон Раҳмон. Турк хоқонлиги. –Т.: «А. Қодирий номидаги халқ мероси» нашриёти, 1993.
23. Радий Фиш. Жалолоддин Румий. – Тошкент. «Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат» нашриёти, 1986, 272 б.
24. Турецкая ашикская поэзия. –М.: Художественная литература, 1983.
25. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. –Т.: Ўзбекистон, 1997.
26. Хуршид Даврон. –Т.: Қакнус, 1987.
27. Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. –Т.: Ўқитувчи, 1979.

Турк тилида нашр қилинган асарлар:

1. Аҳмат Қабакли. Турк адабиёти. – Истанбул, 1997. ИИ жилд.
2. Али Чичекли. Юнус Эмро. – Истанбул, 1971.
3. Девон адабиёти антологияси. – Истанбул, 1983.
4. Адабиёт. Дарс китоби. – Истанбул, 1995.
5. Адабиёт луғати. – Истанбул, 1973.
6. Буюк турк классиклари. – Истанбул, 1986.
7. Боқий девонидан. – Истанбул, 1987.
8. Ихсон Ишк. Туркия ёзарлари энциклопедияси. – Анқара, 2002.
9. Саид Қорали ўғли. Турк адабиёти тарихи. И жилд. –Истанбул, 1980.
10. Туркча сўзлик. И жилд. – Анқара, 1988; ИИ жилд, – Анқара.
11. Турк эртаклари. – Анқара, 1992.
12. Фуод Кўпрулу. Турк адабиётида илк мутасаввуфлар. 1984.
13. Халқ адабиётига кириш (тузувчи – Шукри Элчин). – Анқара, 1993.
14. Шайх Ғолиб (хаёти ва асарлари). 1984.
15. Юнус Эмре. Девон. – Анқара, 1986.
16. Ўғиздан бугунгача. – Анқара, 1996.

М У Н Д А Р И Ж А

КИРИШ	
Турк халқ оғзаки ижоди ҳақида	
ХIII-ХV асрларда Туркиядаги ижтимоий ва адабий муҳит	
Жалолиддин Румий	
Юнус Эмре	
Султон Валад	
Аҳмадий	
ҳожи Байрам	
Юсуф Синон Шайхий	
Аҳмад Пошо	
ҳамидулла ҳамда – Оқ Шамсуддин (Чалабий) ...	
Меҳри Хотин	
Исо Масиҳий	
ХVI аср Турк адабиётига умумий назар	
Маҳмуд Абдул Боқий	
Алишер Навоий ва турк адабиёти	
“Гул ила Алишер” достони	
ХVII асрдаги ижтимоий ҳаёт ва адабий муҳитга умумий назар	
Нафий	
Юсуф Набий	
ХVIII асрдаги адабий муҳит	
Аҳмад Нодим	
Шайх /олиб	
Хотима	